

Tuberkulosen og Midlerne til at bekjæmpe den.

Af en engelsk Kommissionsbetænkning.

I Betragtning af de store Tab, som de to Sygdomme hos Kvæget, ondartet Lungesyge og Tuberkulose, aarlig paaføre Storbritanien og Irland, blev der af den engelske Regjering under 16de April d. A. nedsat en Kommission, der skulde undersøge nævnte Sygdommes Natur og deres Udbredelse i de forenede Kongeriger og indberette, hvilken Betydning Inokulationen og de andre anvendte Forholdsregler havde havt paa at formindske Udbredelsen af den ondartede Lungesyge i Landet samt foreslaa Midler til at modarbejde den videre Udbredelse af begge Sygdomme.

Medlemmerne af Kommissionen, Jac. Wilson, G. Macpherson, I. Bowen, Jones, Patr. Stirling, Prof. Horsley og Brown, Lord Cloncurry og Rich. Dowson, afholdt deres første Møde den 17de April og afsluttede deres Undersøgelse den 4de Juni efter i den mellemliggende Tid at have holdt Møde i 17 Dage og afhørt 47 Vidner. Af disse vare 15 fra England, 16 fra Skotland, 6 fra Irland, 6 fra Kolonierne og 1 fra Holland.

Paa Grundlag af de Oplysninger, der ved Vidneforklaring saaledes meddeltes Kommissionen af Mænd fra de forskjellige Landsdele, og som alle ifølge deres Stilling — som Dyrlæge, Landbruger, Mejerist, Koholder, Kreaturhandler, Kvægkommissionær, Medlem af Sundhedsraadet eller som Retsbetjent — maatte kunne yde Bidrag til

Sagens Belysning, har Kommissionen under 10de Juli d. A. til Regjeringen indsendt sin Indberetning om de to nævnte Sygdomme.

Det første Afsnit af denne Indberetning, der vedrører den ondartede Lungesyge, kunne vi her forbigaa, da vor Lovgivning allerede indtager det Standpunkt overfor denne Sygdom, som Kommissionen mener at burde foreslaa, nemlig Sygdommens Udryddelse ved Nedslagning af de angrebne Dyr.

Det andet Afsnit derimod vedrører en Sygdom, som vi netop staa i Begreb med ad Lovgivningens Vej at træffe Foranstaltninger imod, og da det derfor tør ventes at være af Interesse for Tidsskriftets Læsere at blive bekendt med den Betydning, man tillægger denne Sygdom i de forenede Kongeriger, og de Foranstaltninger, Kommissionen mener at burde foreslaa for at modarbejde Sygdommens Udbredelse, skulle vi her for Tuberkulosens Vedkommende gjengive Kommissionens Indberetning, der ligesom alle engelske Betænkninger af denne Art er affattet punktvis, hvorved de enkelte Momenter af Indholdet faa en mere bestemt Karakter og Form.

Sygdommens Natur.

1. Denne Sygdom, hvis tekniske Benævnelse er Tuberculosis, eller Tuberkelisyge, kaldes saaledes, fordi den i de fleste varmbloedige Dyrs Væv frembringer smaa inflammatoriske Knuder, for hvilke den latinske Betegnelse, der først anvendtes af Celsus, er »Tuberculum«.

2. Sygdommen gaaer i de forenede Kongeriger under forskellige Navne, dels efter de Dele af Legemet, der maatte være angrebne, dels efter Beskaffenheden af de Forstyrrelser, den fremkalder, og dels efter dens almindelige Virkning paa Legemet. Den benævnes saaledes Pthisis eller Tæring, Scrofula, Kjærtelsyge, osteagtig Betændelse af Lungerne, osteagtig Pneumonia, osteagtig Broncho-Pneumonia, tuberkuløs Pleurisy, Perlesyge, Tabes mesenterica, tuberkuløs Meningitis.

3. Tidligere antog man de fleste af disse Tilfælde for at være forskellige Sygdomme; nu vide vi med Vished, at de alle ere Former af den samme Proces, der er fremkaldt ved en Mikrobe, en parasitisk Mikro-Organisme, som idet den voxer i Vævene, fremkalder Tuberkler, og idet den i stor Mængde udskilles af det syge Dyr gjør Sygdommen smitsom.

Tuberkulosen eksisterer derfor kun paa saadanne Steder, hvor Mikroben har en endemisk Udbredelse, hvilket rigtignok er Tilfældet i alle Lande i Europa, og den kan kun opstaa i et Dyr som en Følge af, at Mikroben føres ind i dens Legeme. Mikroben eller Bacillen, bliver saaledes den Gift eller Virus, der fremkalder Sygdommen.

4. Den store Opdagelse, at Tuberklerne indeholdt en Virus eller Gift, som kunde fremkalde Sygdommen, naar den blev indpodet paa Dyr, var allerede gjort af Kléncke i Aaret 1843, men den blev først beskrevet og givet en uomtvistelig fast Basis af Villemin i Aaret 1865. Giftens sande Natur forblev dog ukjendt, indtil Koch i Aaret 1881 opdagede, at denne bestod i en stavformet Mikrobe.

5. Han fandt, at Længden*) af denne stavformet Mikrobe omtrent var lig med eller mindre end Diameteren af et rødt Blodlegeme. Forstørret meget betydelig og farvet med visse Farvestoffer har den et punkteret Udseende, hvilket udviser, at Protaplasmet, hvoraf den er dannet, indeholder Mellemrum. Denne Beskaffenhed ved Protaplasmet antages at tilkjendegive dets Reproduktion ved Sporer eller Frø, og disse have som bekjendt en større Livskraft end de udvoxne Stave.

6. Den større Livskraft hos Sporen og Stavenes Levedygtighed, er selvfølgelig Momenter af yderste Vigtighed; thi naar Slim, Spyt eller opkastede Stoffer af Dyr eller Mennesker, der lide af Tuberkulose, falde paa Jorden, Gulvet eller Gjen-

*) Det er eftervist, at de i Tuberkulosen hos Mennesket og Kvæget forekommende Tuberkelbaciller frembyde nogle smaa Forskelligheder med Hensyn til deres Dimensioner og Fordeling i Legemet, men disse Forskelligheder anse alle Autoriteter for at være en Følge af den forskellige Jordbund, hvori de udvikle sig, og at de ikke antyde nogen Forskjel i Organismernes Natur.

stande i Værelser og Stalde, saa er det øjensynligt, at saadanne Sekreter maa indeholde en Kilde til Fare for andre Dyr og Mennesker, som tilfældig maatte optage Giften, en Fare, der dog staaer i Forhold til den Virkning, som Luftens Varme og Udtørringsevne kan have paa Tilintetgjørelsen af saadanne Organismer og deres Sporer. Heraf følger, at den Temperatur og Tørhedstilstand, som Luften i kortere eller længere Tid har været i Besiddelse af, bestemmer den infekitive Mikrobens Overleven eller Død. Disse Punkter kræve derfor en omhyggelig Overvejelse og Undersøgelse.

7. Den Temperatur, der er gunstigst for Mikrobens Væxt, er den for et varmblodigt Dyr normale Legemsvarme, nemlig 37° — 38° C.; daler Temperaturen til omtrent 28° C. saa standser dens Væxt. Men fordi Kulden saaledes forhindrer dens Udvikling, dræber den den dog ikke; derimod vil den, naar den i nogle Uger udsættes for en Temperatur af omtrent 42° C., efterhaanden afkræftes og dø.

8. Det fremgaaer tydelig af disse Kjendsgjerninger, at Bacillerne eller deres Sporer, naar de spredes paa Jorden eller andetsteds, ikke ville voxe ved den sædvanlige Temperatur, som Luften har i vort Klima, selv om de falde i passende Jordbund. Paa den anden Side ville de ikke blive dræbte; og da Temperaturen om Sommeren i nogle Mejerier kan nærme sig det Punkt, ved hvilke Organismerne kunne udvikle sig udenfor Legemet, vil der under disse Omstændigheder hos os være Fare for en Udvikling af Tuberkelbacillerne udenfor Legemet.

9. Den anden Betingelse, Tørringen, er af stor Vigtighed overfor de fleste Mikrober, eftersom kun faa af dem taale Udtørring. Talrige Forsøg ere foretagne med Expektorat, der indeholdt Baciller; man har tørret dette i en meget lang Tid, adskillige Maaneder, og man har afvekslende i Perioder af samme Varighed udtørret det eller holdt det fugtigt, og dog ere Bacillerne ikke blevne dræbte, men have fremkaldt Sygdommen, naar de bleve indpodede paa Dyr.

10. Det er derfor aldeles indlysende, at de bacilleholdige Udtømmelser af et tuberkuløst Dyr i vort Klima bevare deres

Smitteevne længe efter, at de have forladt Legemet, og at Stalde og Skure derfor kunne blive en Kilde til Fare, med mindre de renses fuldstændig.

11. Selvfølgelig voxer Bacillen under almindelige Forhold paa de levende Væv af det Dyr, den angriber; men Koch har eftervist, at den ved Kunst kan dyrkes paa forskellige steriliserede dyriske Vædsker, saasom Blodserum osv.

12. Tuberkelbacillen angriber ikke i samme Grad alle Husdyr. Tilbøjelighed til Sygdommen aftager i følgende Rækkefølge:

Mennesket,

Malkekvæget,

Fjerkræet,

Gnaverne,

Svinet,

Geden,

Faaret,

Hesten,

Kjødæderne, Hund, Kat osv. (meget sjældent).

13. Ifølge dette synes det, at Bacillen voxer villigst i de altædende og planteædende Dyr.

14. I det Hele taget angribes Hundyret oftere end Handyret, og for visse Former af Sygdommen ere unge Dyr, saaledes som dette i Almindelighed er Tilfældet med bakterielle Sygdomme, mere følsomme og lettere angribelige end voxne.

15. Visse Forhold medføre endvidere en Disposition til Sygdommen og til Optagelsen af Giften. Saadanne ere:

1. Mangelfuld Ernæring.

2. Mangel paa Ilt som en Følge af slet Ventillation.

3. Svækkende Udtømmelser, især forlænget Mælkeydelse.

4. Arvelighed (se Punkt 29).

5. Visse Foderstoffer (paastaet men meget tvivlsomt).

16. (1). Af disse Momenter er især mangelfuld Ernæring meget vigtig, da den medfører Svækkelse af Vævene, hvorved disses Evne til at modstaa Væxten af de parasitiske Mikrober forringes.

17. (2). Mangel paa Ilt som Følge af utilstrække-

lig Ventillation har længe været anset som en virksom Dispositions-Aarsag til tuberkuløs Infektion og for i høj Grad at begunstige Giftens Overførelse fra et Individ til et andet. Dette er ogsaa saa notorisk, at man kun behøver at henvise til de i hygieiniske Værker omtalte Tilfælde, som godtgjøre Rigtigheden af denne Paastand.

18. (3). Det er let forstaaeligt, at den ved en overdreven Mælkeproduktion fremkaldte gradvise Afmagring hos Malkekvæget (grundet paa det stadige Tab af Fedt, Albumin og Salte, som Mælken indeholder), kan frembringe en Svækkelse af Vævene, der formindsker Dyrets vitale Modstand. Det er i Overensstemmelse hermed meget sandsynligt, at Malkekvægets særlige Modtagelighed for denne Sygdom for en stor Del skyldes denne Faktor saavel som den i Punkt 17 nævnte.

19. (4). Arvelighedens vel bekjendte Indflydelse paa at vedligeholde Tuberkulosen i visse Stammer antages af Nogle ikke at hidrøre fra en virkelig Overførelse af Giften fra Forældrene til Afkommet, men fra Overførelsen af en saadan Beskaffenhed af Vævene, at de ere særlig gunstige for Tuberkelbacillens Udvikling. Denne Betragtning er naturligvis kun en Hypothese, men da den hyldes af mange Autoriteter, anføres den her. Se endvidere Punkt 28, 29, 30, 31, 32, og 33.

20. (5). Visse Fødemidler, f. Ex. Mask, har man ment skulle begunstige Tuberkulosens Optræden, men dette er i høj Grad tvivlsomt.

De Maader, paa hvilke Giften eller Mikroben trænger ind i Legemet.

21. Tuberkelbacillen, der dræber Dyret ved at fremkalde Dannelsen af Tuberkler, har man eftervist at blive optaget i Legemet: (1) Ved Indaanding (gjennem Luftvejene og Lungerne). (2). Ved Nedsynkning (gjennem Tarmen). (3). Ved direkte Indførelse af Bacillen gjennem Rifter og Saar i Huden og Slimhinderne. Ogsaa antages en direkte Optagelse at finde Sted ved (4) Arveligheden.

22. (1) Indaandingen. Ifølge den Kjendsgjerning, at de sygelige Forandringer hyppigst træffes i Lungerne, skulde det synes, som at Indaandingen var den almindeligste Maade, paa hvilken Sygdommen blev overført. Dette er blevet undersøgt ved sammenlignende Forsøg, i hvilke Dyr indaadede en Luftstrøm, der indeholdt tuberkuløse Sekreter i en saa fint fordelt Tilstand, at Bacillernes Fordeling i samme nøje svarede til den Fordeling af Giften, som opstaaer, naar et tuberkuløst Dyr hoster. Resultaterne af disse Forsøg have næsten altid været positive, idet Dyr, der havde indaadet en saadan inficeret Luft, hurtigt bukkede under for Sygdommen.

23. At syge og sunde Dyr opholde sig i samme Stald er derfor en virksom Kilde til Udbredelse af Sygdommen.

24. (2) Nedsynkningen. — Talrige Forsøg ere ligeledes anstillede for at afgjøre, hvorvidt den tuberkuløse Gift kan trænge ind i Legemet gennem Tarmkanalen. I disse Forsøg har man ladet forskellige Dyr (Kalve, Faar, Svin, Gnavere, Fjerkræ osv.) nedsynke tuberkuløse Sekreter, (Spyt, Slim, Mælk) og Dele af tuberkuløse Væv, som og kultiverede Baciller, og Virkningen har været den, at Sygdommen altid er opstaaet efter Optagelsen af saadanne smitsomme Stoffer.

25. Det er derfor øjensynligt, at Fordøjelsesvædskerne ikke med Nødvendighed udøve en tilintetgjørende Virkning paa de skadelig virkende Baciller.

26. (3) Direkte Indførelse i Vævene under Huden og Slimhinderne. — Naar tuberkuløse Stoffer som Sekreter af et tuberkuløst Dyr eller Dele af Tuberkler indføres i Bindevævet under Huden eller Slimhinderne, saa fremkalde Bacillerne en lokal betændelsesagtig Hævelse (Tuberkel) paa Inokulationsstedet og voxe derpaa langs de lymfatiske Kar, hidførende en lignende Betændelse i disse, og naa omsider de nærmest liggende Kjertler. Disse angribes ogsaa, og fra dem passere Mikroberne de store lymfatiske Aarer, der udmunde i Blodaarerne; Giften fordeles derved overalt i Legemet, og Sygdommen, der fra først af var lokal, bliver da almindelig og angriber de fleste Organer, men fortrinsvis Lungerne. (Se Punkt 37 og 42).

27. Utvivlsomme Exempler paa saaledes opstaaede Inokulationstilfælde ere blevne forelagte os, og der er givet os Meddelelse om Tilfælde, i hvilke Mennesker ere blevne angrebne af Sygdommen ved at Mikroben er trængt ind i Organismen gjennem en Rift eller et Saar paa Hænderne, idet disse ere komne i Berøring med tuberkuløse Bylder eller Sekreter.

28. Under denne Kategori maa sandsynligvis ogsaa henføres de Tilfælde, i hvilke det paastaaes at være bevist, at Sygdommen er overført fra Tyren til Køerne og omvendt.

I det første af disse Tilfælde kan selvfølgelig Giften have været indeholdt i Sekreterne og kan saaledes have naaet til Æggestokken og derved angrebet hele Organismen.

29. (4) Arvelighed. — Fordi det ikke kan nægtes, at Sygdommen udbreder sig i visse Familier eller Stammer, er det dog meget omtvistet, om dette er en simpel Følge af at Vævenes Beskaffenhed hos en vis Stamme eller Race er gunstig for Tuberkelbacillens Ernæring, eller det hidrører fra, at Bacillen selv er indeholdt i Ægget eller Sædfimet og saaledes som en væsentlig Del af Embryoet og Fosteret udvikler sig med dette i Børen. Den første Anskuelse er allerede omtalt.

30. Til Gunst for den sidste kan anføres, at Baumgarten virkelig har iagttaget Bacillen indeni Ægget hos Kaminen, samt at forskjellige Iagttagere ofte have seet Bacillen blandet med virksomme Sædfim.

31. I et mærkeligt Tilfælde endelig, der blev iagttaget af Professor Johne i Dresden, saaes Lungerne af et 7 Maaneder gammelt Kalvefoster at indeholde talrige Tuberkler. Dette udviser, at Ægget, ifald det ikke havde været inokuleret, maatte have modtaget Giften gjennem Fosterhinderne, hvilket i Grunden er det selv samme. Forekomsten hos Mennesket af lignende intra-uterine Infektioner er paavist at være mere end sandsynlige.

32. Imod Antagelsen af Smittens Overførelse til Ægget og Fosteret har man indvendt, at Bacillens skadelige Virkning vilde forhindre Ægget i at opnaa Modenhed.

33. Hvilken Anskuelse, der end hyldes, er Løsningen af

den praktiske Opgave, forsaavidt den vedrører dette Spørgsmaal, let, idet alle Opdrættere have erfaret, hvilken uendelig Fare der er forbunden med at anvende Dyr til Avl, som ere udgaaede fra en tuberkuløs Stamme. (Se ogsaa Punkt 79—80.)

34. Man har ogsaa paastaet, at Indavl i og for sig fremkalder Sygdommen. Dette er selvfølgelig urigtigt, om det end er utvivlsomt, at en i nært Slægtskab fortsat Avl disponerer til en almindelig Infektion af Hjorden, dersom Giften ved en eller anden Lejlighed er indført i den.

Maaden, paa hvilken Sygdommen angriber og udbreder sig i Legemet.

35. Som tidligere antydet kan Sygdommen angribe et Dyr paa to forskellige Maader,

36. Den kan til Exempel blive indført i Blodet og faa en almindelig Udbredelse over hele Legemet, idet den breder sig saa hurtig, at det bliver vanskeligt at opdage Stedet for dens Indtrængen; i saa Fald passer Navnet akut eller generel Tuberkulose paa den.

37. Paa den anden Side kan den, som allerede anført, i meget lang Tid holde sig alene til det Sted, hvor den er trængt ind i Legemet og til de nærliggende lymfatiske Kjærtler, og først senere fra disse udbrede sig over hele Legemet. Saa længe den først nævnte Tilstand bestaaer, benævnes Sygdommen lokal Tuberkulose.

38. Undertiden sees ogsaa lokal Tuberkulose at opstaa under Omstændigheder, der sædvanlig fremkalde generel Tuberkulose. Dette er saaledes Tilfældet i den Form af Sygdommen, der er kjendt under Navn af Perlesyge. Brysthinden er her alene angreben, og Tilstanden er kjendelig forskjellig fra den Form, i hvilken Lungeblærerne ere fyldte med Tuberkler, og de andre Organer tillige ere angrebne.

39. Lokal Tuberkulose forekommer oftere hos Mennesket end hos Dyrene. Hos Førstnævnte angriber Sygdommen ofte kun et enkelt Sted, enten Smitten er optaget i Legemet paa den

ene eller den anden Maade. Hos Kvæget er dette meget sjældent Tilfældet.

40. Sygdommens Udbredelse i Legemet kan vanskelig udledes af den Maade, paa hvilken Giften i hvert enkelt Tilfælde indføres i Legemet. Herfra undtages maaske de Tilfælde, i hvilke Giften optages ved Indaandingen.

41. Hos Kvæget er det Lungerne, Brysthinderne og de serøse Hinder, der især angribes af Sygdommen; de øvrige Organer angribes kun lejlighedsvis. Hos Svinet er det sædvanlig Halsens Kjærtler, der angribes. Hos Gnaverne er det Milten, Leveren, Lungerne og Benene; hos Fuglene Næsen, Munden og Milten; hos Hesten Kjærtlerne, og hos Mennesket Kjærtlerne, Lungerne, Leddene og Nervesystemet.

42. Muligvis hidrører denne Forkjærlighed for Lungerne, Milten, Leddene osv. fra den Maade, hvorpaa Blodmløbet finder Sted i disse Dele, thi Tuberkelbacillen synes at voxede bedst, hvor Blodmløbet er mindst livligt.

43. Sygdommens og Bacillernes Udbredelse i Legemet vedrører i høj Grad Spørgsmaalet om Afbenyttelsen af tuberkuløst Kjød som Føde.

44. Det synes som om Benenes Marv angribes paa et tidligt Standpunkt, og at Bacillerne kunne være tilstede der i betydelig Mængde forinden de røbe deres Tilstedeværelse ved øjensynlige Forandringer af Vævene.

45. Der er forelagt os Beviser for, at Sygdommen, skjøndt sjældent, kan angribe Kjødet, og at de forskjellige Kogningsmetoder ofte ere utilstrækkelige til at tilintetgjøre de Baciller, som findes i det Indre af Lemmerne.

46. Skjøndt Bacillerne kun sjældent findes i Kjødet, er Muligheden for deres Tilstedeværelse dør eller i Blodet dog altfor stor til, at det nogensinde kan tillades, at Kjød af tuberkeløse Dyr under nogensomhelst Omstændighed benyttes som Føde for Mennesker eller Dyr.

47. Tuberklerne, som Bacillerne fremkalde ved deres Udvikling i Vævene, frembyde Forskjelligheder efter Sygdommens Sæde og mere eller mindre akute Forløb.

48. Naar Sygdommen forløber meget akut og antager en stor

Udbredelse i Legemet, ville Organerne findes gjennemsaaede med smaa graa Knuder, hvis Størrelse varierer fra $\frac{1}{25}$ Tomme og opefter.

49. Naar Sygdommen er mere kronisk, sammensmelte disse smaa Tuberkler, og det Indre (Centrum) af de paa denne Maade opstaaede knudeformede Partier omdannes til en osteagtig Masse, medens den ydre Del bliver haard, sejt og fibrøs. Dette sejge, fibrøse Væv, som findes i Tuberkelknuderne, sees let i de druelignende Knuder paa Brysthinden hos Kvæg med Perlesyge. Omsider kan den osteagtige Masse blive stenhaard ved Aflejring af Kalksalte. Dette hændes, naar Sygdommen som en Følge af Bacillernes Død, ophører med at udbrede sig paa det paagældende Sted; Tuberklerne skrumpes da ind til en forkalket Masse, omgivet af en Skede af fast, fibrøst Væv. Saadanne Rester af Tuberkler, blandede med friske Tuberkler, træffes ikke sjælden ved Obduktioner af Dyr, der i Live ansaaes for at være sunde.

50. De syge Organers Sekreter indeholde Tuberkelbacillerne og ere derfor smitsomme i Forhold til Sygdommens Heftighed. Saadanne Sekreter ere Slim fra Luftvejene, Fordøjelseskanaalen og Urin- og Kjønnsorganerne, Spyt, Mælk, Urin osv.

51. Da det er paavist, at Mælken kan indeholde Bacillerne, og at den kan smitte Dyr (f. Ex. Kalve, Svin osv.), og det tilstrækkelig er godtgjort, at Sygdommen ved Mælk er overført til Mennesket, er det øjensynligt, at bacilleholdig Mælk er meget farlig for Mennesker og Dyr.

52. De almindelige Symptomer, der ledsage Tuberkulosen, bemærkes let, naar Sygdommen er generel; Ildebefindende og Afmagring indfinder sig da i Almindelighed her længe førend de andre mere fremtrædende Symptomer, saasom tør Hoste osv.

53. Er derimod Lidelsen i Begyndelsen lokal, og skrider den i Uger og Maaneder meget langsomt fremad og saaledes frembringer de omtalte haarde, fibrøse Knuder, saa vil den tilfældige Iagttagere ikke bemærke noget iøjnefaldende Symptom, og Dyret vil i Virkeligheden blive anset for at være i en særlig god Tilstand.

54. Endelig vil i alle Tilfælde, hvor Sygdommen faaer

Lov til at udvikle sig videre (o: hvor Dyret ikke i Sygdommens Begyndelse bliver dræbt i en velnæret Tilstand), Afmagringen bliver mere udpræget, og Mælken, der fra først af afsondredes i en rigelig Mængde, men af en ringe Kvalitet, vil blive endnu tyndere og tillige aftage i Mængde. Afkræftelsen forøges eftersom Afmagringen skrider fremad; Hosten og det anstrængte Aandedræt vidner om den Grad, i hvilken Lungerne ere angrebne, og den fysikalske Undersøgelse af Brystet (ved Perkussion og Auskultation) giver Oplysning om disses Fortætning og Sammenvoxning med Brysthinden.

55. Sygdommens Udgang er hos Dyrene altid slet.

Den Hyppighed, med hvilken Sygdomstilfældene forholdsvis optræde hos Mennesker og Dyr.

56. Nu, da man er kjendt med Ensartetheden af de forskellige Processer, som Tuberkelbacillen fremkalder, er det let forstaaeligt, at man, paa Grundlag af statistiske Optegnelser fra forskellige Lande, har beregnet, at 10 til 14 pCt. af alle Dødstilfælde hos Mennesket alene kan henføres til denne Gift.

57. I visse Tilfælde synes dette Tal endog at være større, saaledes i Paisley, hvor det er 17,5 pCt.

58. Den forholdsvis Hyppighed, med hvilken Sygdommen forekommer hos Dyrene, er ikke saa nøje opgjort.

59. Det synes sikkert, at den forekommer hyppigere i nogle Dele af Landet end i andre; saaledes navnlig i Irland, og især i Dublin, da Sygdommen er langt mere almindelig hos Malkekævet end hos andet Kvæg. I Dublin fandtes, efter at den nylig udkomne Slagtningslov var bragt i Anvendelse, 4,9 pCt. af de slagtede Dyr angrebne af Sygdommen. I Tyskland var Procentdelen 1,5 til 20 pCt. efter de forskellige Distrikter.

60. En nøjere Undersøgelse af Sagen vil vise, at det er en næsten uforanderlig Lov, at Dødeligheden er mindre i Hjørde, der tilbringe den største Del af Aaret i fri Luft, større derimod hos Malkekvæg, der lever sammen i Stalde.

61. Den relative Hyppighed, med hvilken Sygdommen

forekommer hos Fjerkræet, synes kun at være kjendt af Dyr-lægerne i de større Byer. Af direkte Forsøg saavel som af kliniske Iagttagelser er det nu bevist ikke alene, at Fjerkræet faaer Sygdommen fra Mennesket ved at nedsynke dets opkastede Baciller, men at de ogsaa bidrage til Sygdommens videre Udbredelse til Mennesker og Dyr.

62. Sygdommens Smittefarlighed og de betydelige Tab, den volder, gjør Krav paa Lovgivningsmagtens Indblanding, noget vi ret strax skulle gaa nærmere ind paa.

63. Forinden maa vi dog henlede Opmærksomheden paa, at Sygdommen efter nogle Autoriteters Mening er i Tiltagen.

64. Det er tvivlsomt, hvorvidt det virkelig forholder sig saaledes, thi (1) dens tilsyneladende Tiltagen kan tilskrives det bedre Kjendskab til og den deraf følgende hyppigere Optegnelse af Sygdommen. Og (2) da den almindelige Hygiejne er forbedret, og denne Forbedring allerede meget har formindsket de af Tuberkulosen fremkaldte Dødstilfælde paa Steder, hvor Sygdommen var meget udbredt, er det sandsynligt, at en forøget Opmærksomhed for de hygiejniske Fordringer yderligere vil forminske dens Smitteevne.

Forholdsregler mod Sygdommen.

65. Ved Drøftelsen af Forholdsreglerne mod denne Sygdom maa man have Opmærksomheden henvendt paa to Punkter, nemlig (1) At Sygdommen kan overføres fra Dyr til Mennesker og fra Mennesker til Dyr paa en eller anden af de tidligere omtalte Maader, og særlig ved Nydelsen af Kjød eller Mælk af tuberkulose Dyr. (2) At den kan overføres fra et Dyr til et andet.

66. Den første af disse Forplantelsesmaader, der tildels omhandles i »the Public Health Act«, omhandles i Regelen ikke, naar man drøfter de Forholdsregler, der bør tages for at forebygge Sygdomme hos Kvæget; men skjøndt dette kan være rigtigt med Hensyn til de fleste andre Sygdomme hos vore Husdyr, kan det ikke være det med Hensyn til Tuberkulosen, da denne Sygdom ikke alene kan overføres fra Dyr til Mennesker, men ogsaa fra Mennesker til Dyr.

Lovforslag, sigtende til at beskytte Kvæg mod Tuberkulosen, skulde derfor tillige indeholde Forholdsregler mod dens Overførelse til Mennesket.

67. Spørgsmaalet om kurativ Behandling kan afgjøres i faa Ord, eftersom man ikke kjender nogen Kur eller Mødgift mod denne Sygdom undtagen i de (næsten kun hos Mennesket forekommende) Tilfælde, hvor den er ganske lokal, og dens Arnested derfor kan naaes og fjærnes ved kirurgisk Hjælp.

68. Ifølge Ovenstaaende er det indlysende, at Lovgivningen over for denne Sygdom maa gaa i de 2 Retninger:

- A. Forebyggelse.
- B. Udryddelse.

A. Forebyggende Forholdsregler.

69. Disse skulle indeholde Bestemmelser for: (1) Forbedring i Kvægstaldenes hygiejniske Forhold (særlig ved at tilvejebringe god Ventilation, rent Vand og en passende Desinfektion af Stalde og andre Lokalteter, hvori tuberkuløst Kvæg har opholdt sig). Dette er der tildels taget Hensyn til i »the Dairy and Milk Shops Order«, men Haandhævdelsen af denne ved de lokale Sundheds-Autoriteter er for Tiden mindre tilfredsstillende, og vi tilraade, at den bliver skjærpet meget betydelig, og at der gives Veterinær-Inspektørerne mere udstrakt Magt til at trænge ind alle Steder, hvor der holdes Dyr.

70. Forbedring i Dyrenes hygiejniske Forhold bør omfatte en Afsondring af alle mistænkelige Dyr (se Punkt 87), en Forebyggelse af at Kjød eller Mælk af syge Dyr gives som Føde for andre f. Ex. Svin, Fjerkræ osv., og Omsorg for at Foder, Strøelse og Vand ikke bringes fra et Dyr til et andet eller fra en Stald til en anden.

71. Vor Opmærksomhed er bleven henvendt paa de hyppige Tilfælde, i hvilke Dyr, der vare øjensynlig syge, eller undertiden endog befandt sig paa Sygdommens sidste Stadier, ere blevne solgte paa aabent Torv.

Skjøndt i England og Irland Sundhedsinspektørerne eller

de Mænd, der ifølge Loven af 1885 om den offentlige Sundhedspleje føre Tilsyn med Næringsmidlerne, kunne anholde saadanne Dyr, finder en saadan Anholdelse dog meget sjælden Sted.

72. Veterinær-Inspektøren har ingen Magt til at forhindre Salget af saadanne Dyr eller til at nedslaa dem, eftersom Tuberkulosen ikke er optagen i Loven om smitsomme Sygdomme af 1878.

73. Vi finde endvidere, at der i Virkeligheden finder en regelmæssig Handel Sted fra saadanne Besætninger, der ere angrebne af Tuberkulose, og at de under Navn af »wasters« og »mincers« hyppig slagtes i Nærheden af de store Byer, til hvilke saadanne Dele af Kjødet, som let undslipper Tilsynets Opmærksomhed, sendes for at sælges til den fattigere Befolkning, og især til Pølsefabrikationen.

74. Vi mene derfor, at der bør gives Veterinær-Inspektøren Magt til at anholde alle saadanne Dyr paa Markeder, Torve og paa offentlige Færdselsveje.

75. Uagtet Sygdommens almindelige Udbredelse i Europa og andre Steder, synes der ikke at være nogen Grund til at antage, at der, med vor nuværende Ordning af Dyrenes Slagtning paa Udskibningsstedet og den stedfindende Karantæne af de Dyr, der indføres til Avl, er nogen særlig Fare for at forøge Infektionen i England ved Indførsel fra Udlandet. Imidlertid er der dog Fare ved de Flokke, der ankomme fra Lande, hvis Dyr ere undtagne fra Bestemmelsen om Nedslagtning ved Landsætningen, og som kun underkastes et almindeligt Veterinær-Eftersyn i en 12 Timers Karantæne.

76. Det er derfor klart, at de nuværende Love, der skulle hindre Sygdommens Indførsel i de forenede Kongeriger fra Udlandet, ere ufuldkomne. En yderligere Vanskelighed i saa Henseende ligger deri, at mange Dyrlæger ikke kunne opdage Sygdommen i dens første Stadium.

77. Sikkert er det, at der hidindtil ikke har funden nogen rigtig Veterinær-Undersøgelse Sted i de Tilfælde, til hvilke der saa ofte henvises, og i hvilke det ved de ved Slagtningen foretagne Undersøgelser er godtgjort, at Sygdommen har

været tilstede i en bestemt udpræget Form, endskjøndt ingen øjensynlige Symptomer vare tilstede hos det levende Dyr.

78. Da det imidlertid er umuligt at antage, at udbredte Lidelser i Brysthinderne og Lungerne ikke vilde blive opdagede ved en omhyggelig Undersøgelse af Brystet ved Hjælp af Perkussion, Auskultation osv., kan den modsatte Paastand ikke faa nogen Betydning overfor noget Lovforslag; men Nytten af et saadant vil ganske vist for en Del afhænge af at Undersøgelsen bliver foretaget omhyggeligt.

79. Efter som alle Autoriteter ere enige om, at Sygdommen er arvelig, forekommer det os i høj Grad ønskeligt, at alle Optrættene, i deres egen saavel som i det Almenes Interesse, ville undlade at anvende tuberkuløse Dyr til Avl.

B. Udryddelse.

80. For efterhaanden sikkert at udrydde Tuberkulosen mene vi, at visse Afsnit i Loven om smitsomme Sygdomme hos Dyrene bør indeholde Bestemmelser om:

- a) Nedslagning af syge Dyr, naar disse findes paa Ejerens Enemærker.
- b) Erstatning for de nedslaaede Dyr.
- c) Anholdelse og Nedslagning af syge Dyr, der træffes paa Markeder, Torve og offentlige Færdselsveje.
- d) Anholdelse og Nedslagning paa Landgangsstedet af syge Dyr, der indføres her til Landet.

81. Anmeldelse af denne Sygdom bør ikke være nogen tvungen Sag, da Sygdommen kan være tilstede uden at frembyde saa tydelige Symptomer, at Ejeren er istand til at opdage den, og dens Udvikling er saa langsom, at Ikke-Anmeldelsen af dens Tilstedeværelse endog i mange Tilfælde kun lidet vilde forringe Virkningen af Loven af 1878.

82. Inspektørerne bør over for Tuberkulosen have den samme Magt og Ansvarlighed med Hensyn til at paabyde Nedslagning af syge Dyr, som der ifølge Afsnit 51 (5) i Loven af 1878 er meddelt dem overfor ondartet Lungesygge, hvori bestemmes, at et Bevis fra en Veterinærinspektør om at et

Dyr er eller var angrebet med en af nævnte Sygdomme skal være fyldestgørende Vidne vedrørende alle Domstole for Rettergang om denne Slags Sager.

83. En yderligere Grund til Nedslagningen af syge Dyr er den, at Tuberkulose og ondartet Lungesyge i Virkeligheden ofte træffes i Forening eller forvexles med hinanden, og Nedslagningen derfor i begge Tilfælde bliver i høj Grad ønskelig.

84. Endvidere er Tuberkulosen, skjøndt arvelig, dog langt mindre smitsom end de andre Sygdomme, der ere optagne i Loven af 1878, og det er derfor tydeligt, at den øjeblikkelige Nedslagning af syge Dyr vil have en stor Indflydelse paa at udrydde den, om end denne Udryddelse, paa Grund af Sygdommens Arvelighed, kun lidt efter lidt vil gjøre sin Virkning gjældende.

85. Sygdommens Aftagen Aar for Aar vilde sandsynligvis blive meget betydelig, og selv om dette ikke skulde blive Tilfældet, vilde dette dog ikke være en Grund til ikke at antage de foreslaaede Anordninger, thi selv om den frembragte Virkning kun skulde være ringe, maatte Resultatet dog med Nødvendighed blive til Fordel for Nationen.

86. Erstatning for Tabet af Dyrene. — Ligesom i de andre Sygdomme, der ere optagne i Loven af 1878, saaledes bør ogsaa i dette Tilfælde Nedslagningen af de tuberkuløse Dyr godtgjøres Ejeren med tre Fjerdedele af den Sum, hvortil de vurderes forinden Nedslagningen, og Taxationsmanden bør ved Vurderingen tage Hensyn til det Værd, det paagjældende Dyr maatte have for Ejeren som Malkedyr, eller i et eller andet særligt Øjemed.

87. Skulde Dyret være særlig værdifuldt, fordi det henhører til en Stamhjort, saa kunde dets Værdi bestemmes ved Voldgiftskjendelse, og tre Fjerdedele af Taxationen betales som Erstatning efter de tidligere anførte Regler.

I en Slutningsbemærkning udtaler Kommissionen Forvisningen om, at de Bestemmelser, den i det Foregaaende har foreslaaet, ville bringe denne Sygdom, der er saa farlig for Mennesker og Dyr, ned til et Minimum, selv om det ikke skulde lykkes helt at udrydde den.

Endelig tilføjer Prof. Horsley, der var Medlem af Kommissionen, følgende Bemærkninger:

Ovenstaaende Indstilling, som jeg har undertegnet, er, saavidt denne rækker, ganske overensstemmende med mit Syn paa Sagen; men angaaende 2 Punkter anseer jeg yderligere Forholdsregler for at være aldeles nødvendige, navnlig med Hensyn til 1. Avlen og til 2. Anmeldelse af Sygdomstilfældene.

1. Avlen. Tuberkulosen er endog af Lægfolk kjendt som en Sygdom, der kan overføres fra Forældrene til Afkommet. Dette er en Kjendsgjerning, som Kvægopdrætterne ere særlig fortrolige med. Endvidere er denne almindelig antagne Sandhed bleven fuldstændig bekræftet ved Resultaterne af videnskabelige Undersøgelser. I Betragtning af dette Punkts overordentlige Vigtighed mener jeg derfor, at en forsættelig Anvendelse af tuberkuløse Dyr til Avl burde regnes for en kriminel Forbrydelse. Den eneste Indvending, der kan gjøres mod et saadant Lovforslag, som, hvis det blev gennemført, vilde forhindre Sygdommens videre Udbredelse blandt Kvæget her i Landet, er den, at Creaturejerne og endog Dyr lægerne for Tiden ikke have den fornødne Erfaring til at kjende Sygdommen i dens første Symtomer, eller foretage en fysikalsk Undersøgelse af Brystet, og at derfor af og til retslig Forfølgelse vil kunde rejses i Tilfælde, hvor ingen Skyld med Rette kunde tilskrives Ejeren, og en saadan retslig Forfølgelse derfor vilde blive en unødvendig Plage.

Denne Indvending berøves dog den Betydning den kunde synes at have, naar der sees hen til, hvor sjælden saadanne Tilfælde vilde indtræde, og at de da vilde blive behandlede af den lokale Øvrighed paa samme Maade som Ikke-Anmeldelse.

2. Anmeldelse af Sygdommens Tilstedeværelse. Dette Punkt fordrer ingen Forklaring, da det er indlysende, at det er umuligt at sikre den fuldstændige Gjennemførelse af Bestemmelserne i Loven om smitsomme Sygdomme hos Dyrene, med mindre Veterinær-Inspektøren eller Autoriteterne blive underrettede om Sygdomstilfældene. At forsættelig Ikke-Anmeldelse burde straffes, vil vel Ingen benægte. Desuagtet er der

imod Lovforslag i denne Retning bleven fremsat de samme Indvendinger som de, med hvilke man bestred Forhindringen af syge Dyrs Anvendelse til Avl. Da jeg imidlertid antager, at det allerede er viist, at disse Indvendinger ikke have nogen Vægt, anbefaler jeg, at baade Forbudet mod Anvendelsen af syge Dyr til Avl og Pligten til at anmelde Sygdommen bør optages i et Lovforslag angaaende Tuberkulosen.

44 Parliament Street S. W. 10de Juli 1888.

Engelske Beretninger om Smørmarkedet 1888.

I. Af d'Hrr. Römler, Hunter & Ko., Newcastle.

Gjennemsniitspriserne have været lave, til sine Tider endogsaa ganske overordentlig lave, og ihvorvel det foregaaende Aar 1887 var et Aar saa prisbilligt, hvad Smør angaaer, som næppe nogen af dets Forgjængere i det sidste Decennium, saa have vi dog iaar i al Fald for Tidsrummet Juni til September havt endnu lavere Gjennemsniitspriser at opvise. Aaret 1887 sluttede med den yderst moderate Toppris, ca. 114 sh. pr. Cwt., og det nye Aar begyndte med fast livligt Marked og langsomt stigende Priser; dette gjælder ligeledes for Februar og Marts, i denne Maaned naaede vi det første Halvaars moderate Toppris, ca. 128 sh. (den 8de Marts). Derefter indtraadte en stadig nedadgaaende Periode af ni Uger, og den 9de Maj noteredes prima dansk Smør til 92 sh. pr. Cwt. At have stigende Konjunktur og rivende Afsætning for Smør i Maj Maaned er noget højest Ualmindeligt og mod al Præcedents, især ikke i det foregaaende Aar (1887), men fra 9de Mai til Slutningen af Maaneden steg Smør fra 92 til 104 sh. med rivende Afsætning midt i Blandingstiden.

Endnu i de første Uger af Juni var Tendentsen fast, saa at vi den 14de Juni noterede prima til 108 sh.; saa kom Reactionen, og vi fik 8 a 9 Ugers elendigt Marked, al Spekulationslyst syntes at opføre, og irsk Smør tog i nogen Tid aldeles Luven fra det danske, ja den 9de August noteredes vor Toppris med 98 sh., medens den ved samme Dato 1887 var 122 sh., altsaa en Forskjel af 24 pCt. Efter denne Dato var der Bedring, i Begyndelsen yderst langsomt, men senere gik det livligere opad. Septbr. og Oktbr.'s Priser d. A. stode endnu betydelig under 1887 paa samme Tidspunkt, og i Begyndelsen af November dalede Priserne aldeles uventet og vistnok uberettiget fra 122 sh. til 114 sh. pr. Cwt. At der maa have været Panik i Stipuleringen af Smørnoteringerne, bevistes derved, at Noteringen atter øjeblikkelig gik op fra 114 sh. til 118 sh., Ugen derefter 122 sh. og stadig stigende opad med fast Stemning og knap Forsyning, indtil vi den 17de December naaede 133 sh. pr. Cwt. og sluttede Aaret med en Topnotering af 130 sh. pr. Cwt.

Hvad den danske Smørindustri i det Hele angaaer, saa kunne vi udtale, at denne har holdt sin hæderlige Plads paa det engelske Marked; ogsaa gjælder dette om svensk og nordslesvigsk Smør, hvilket sidste har gjort paafaldende Fremskridt. Andels-Systemet har viist sig praktisk. Mejeriernes Produktioner variere vistnok, men det er kun meget faa, som ikke finde villige Kjøbere. Secunda dansk Smør bliver derfor knapt, og man seer sig om andetsteds efter Mellemvarer og billigere Produkter.

En Skjodesynd til visse Tider af Aart er endnu den oliede Afsmag og ofte skjoldede Farvning; ligeledes klages der, og det med grundigt Skjel, over det aldeles urimelige Vægttab, Kjøberen risikerer, naar Smørret staaer over blot en eneste Uge. Det urimelige Vægttab paa dansk og svensk Smør har mere end noget andet afskrækket Spekulanter fra at have med saadant at skaffe, selv om Priserne skulle gaa med, gaaer Vægten imod og sætter Forretningen udenfor al rimelig Beregning. Ventelig vil dette Spørgsmaal møde den Overvejelse, det fortjener. Tiderne herovre ere bedre. I Nordengland ere saa at sige alle Fabriker i fuld Aktivitet. Pengene begynde at cirkulere, og uden Tvivl vil dette mere end noget Andet bevirke Fremskridt i Konsumtionen af Smør. Margarineoven har ikke været uden gavnlig Indflydelse; ihvorvel Forbruget af denne Artikel endnu er enorm, saa er der dog snarere Tilbagegang end Fremgang, og navnlig ere de saakaldte »Mixtures« eller smørblandede Dritler af Margarin, som tidligere tilførtes forsynede med de mest udsøgte danske Brændemærker, nu i stærk Tilbagegang.

1888.

Smørnotering.		Smørnotering.		Smørnotering.	
	sh.	sh.		sh.	sh.
Jan.	5. 112 a 118.	Maj	9. 88 a 92.	Sept.	14. 100 a 108.
	12. 116 a 122.		16. 90 a 102.		21. 100 a 110.
	19. 116 a 122.		23. 98 a 102.		28. 100 a 110.
	26. 118 a 122.		30. 100 a 104.	Oktbr.	2. 105 a 112.
Febr.	2. 110 a 116.	Juni	7. 104 a 108.		9. 110 a 120.
	9. 110 a 114.		14. 104 a 109.		16. 115 a 124.
	16. 110 a 114.		21. 100 a 105.		23. 120 a 128.
	23. 112 a 118.		29. 100 a 102.	Novbr.	1. 116 a 122.
Marts	1. 116 a 124.	Juli	5. 100 a 105.		8. 110 a 114.
	8. 118 a 128.		12. 100 a 105.		15. 110 a 118.
	15. 118 a 125.		19. 100 a 105.		22. 110 a 122.
	22. 114 a 118.		26. 100 a 105.		29. 118 a 128.
	29. 110 a 116.	Aug.	2. 100 a 102.	Decbr.	3. 124 a 130.
April	5. 104 a 108.		9. 95 a 98.		10. 130 a 133.
	12. 102 a 108.		16. 95 a 100.		17. 132 a 133.
	19. 93 a 100.		23. 100 a 106.		24. 130 a 133.
	26. 90 a 94.		30. 100 a 108.		
Maj.	2. 88 a 92.	Sept.	7. 100 a 108.		

2. Af Dhrr. Clephans & Wiencke i Newcastle.

I Aaret som afsluttes idag har en almindelig Forbedring paa Handelens Omraade gjort sig gjældende; Jernbanernes Statistik, Skibsfartens Resultater, tilligemed Stigningen i Værdier af Aktierne i næsten alle industrielle Foretagender henpege paa tiltagende Frem-

gang; og opadgaende Arbejdsløn vidner om større Fortjeneste, end vi have været vant til i de senere Aar.

Landbrugsprodukter af alle Slags, saavel som Mel, Flæsk, Sukker, og i det Hele taget alle Fødemidler vise Prisforhøjninger, med Undtagelse af den meget vigtige Artikel »Smør«, som besynderlig nok kun gjennemgaaende har naaet lavere Priser iaar end nogensinde før i de engelske Markeder.

Ved en overfladisk Iagttagelse synes det noget underligt, at Smørprisen ikke har deltaget i Stigningen med de andre Fødemidler, men Grunden vil maaske nærmest findes i den store Tiltagen i Smørproduktionen over hele Europa, og især i Danmark, Sverige og Finland.

Landmændene i alle smørproducerende Lande ere, som Følge af de vedvarende uforholdsvis lave Priser for Korn, Kartofler, Kreaturer og andre Landbrugsprodukter, i de senere Aar blevne tvungne til at henvende deres Opmærksomhed mere paa Smørproduktion, og dens uhyre Tilvæxt vil bedst kunne bedømmes, naar man gjennemgaaer følgende Indførselsliste for Skandinavien for de sidste ti Aar til Newcastle, og det fremgaaer heraf, at Tilførslerne iaar overstige 1887 med over 100,000 Foustager, og den aarlige Tilførsel er nu langt mere end dobbelt saa stor som i 1879:

1879: 233,386 Foustager,	1880: 248,153 Foustager,
1881: 272,209 —	1882: 277,664 —
1883: 348,478 —	1884: 369,826 —
1885: 421,779 —	1886: 446,988 —
1887: 517,009 —	1888: 630,395 —

Med denne stedse tiltagende Produktion af Smør forventedes allerede i Aarets Begyndelse en lav Gjennemsnitspris, og denne Formening er virkelig bleven realiseret, idet Priserne iaar have været de laveste, som man endnu har kjendt i vort Marked, og havde den nye Butterine-Lov ikke gjort et Brud i Forbruget af denne Artikel, og højere Arbejdsløn hjulpet Smørhandelen, vilde Resultatet for de danske Smørproducenter uden Tvivl havde været endnu værre.

I Danmark og Sverige har det nye System af Fællesmejerier, hvilke aftage Mælken fra større og mindre Gaarde, forbundet med Anvendelsen af Centrifugaldrift, naturligvis frembragt en enorm Tilvæxt i Produktionen; dette System er ogsaa blevet indført i en stor Del af Irland og i enkelte Steder i England, hvilket altsammen har bidraget til at frembringe de lave Priser.

Gjennemsnitsprisen for fineste Smør for 1888 er 112 Shilling pr. Cwt. imod 117 Shillings i 1887.

Nedenstaaende give vi Gjennemsnitspriser for de sidste 12 Aar:

1877: 145 sh., 1878: 140 sh., 1879: 127 sh., 1880: 145 sh., 1881: 144 sh., 1882: 140 sh., 1883: 136 sh., 1884: 134 sh., 1885: 124 sh., 6 d., 1886: 117 sh., 1887: 117 sh. og 1888: 112 sh., af hvilke det vil sees, at Priserne nu i en Række af Aar have været stærkt og stadigt nedadgaaende.

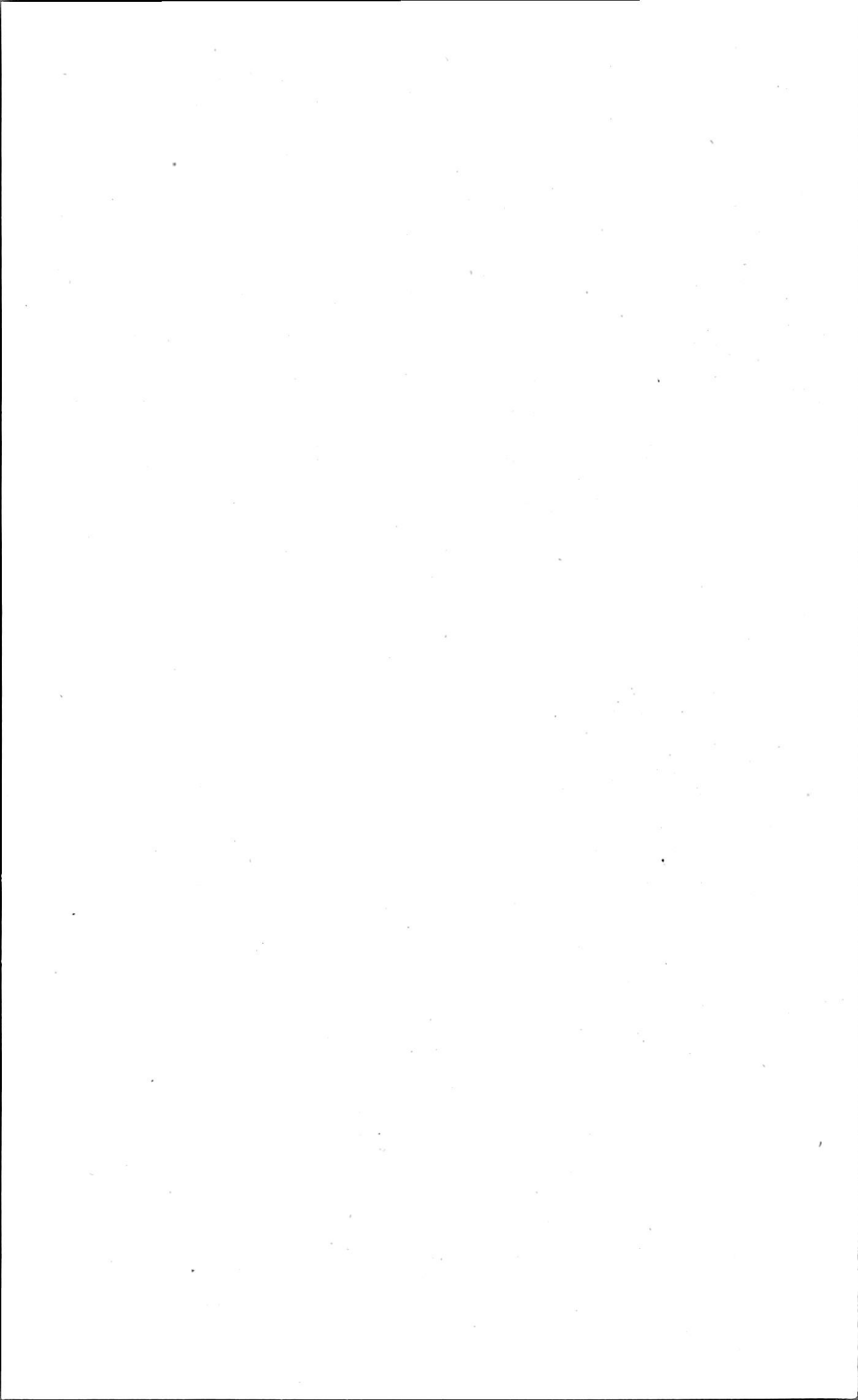
Skjøndt Klagerne over Vand og Kjærnemælk i det danske Smør ere mindre iaar end tidligere, bliver der dog endnu meget at ønske i saa Henseende.

Professor B. S. Jørgensen,

der, foruden sin Hovedvirksomhed som Lærer ved Landbohøjskolen og sin Deltagelse i Præsidiet i Landhusholdningsselskabet, tillige var Medredaktør af dette Tidsskrift fra 1853—1866, døde den 7de December i en Alder af 73 Aar og blev under stor Deltagelse ført fra Frederiksberg Kirke til Familiebegravelsen paa Assistents Kirkegaard den 14de December.

Hans Billede, ledsaget af biografiske Oplysninger om hans Liv og Virksomhed, vil blive meddelt i næste Hefte.

B. S. Jørgensen.

B. S. Jørgensen.

Født den 19de Septbr. 1815. Død den 7de Decbr. 1888.

Det var en særdeles betydningsfuld og vidtrækkende Foranstaltning, Regjeringen gennemførte 1829, da den paa H. C. Ørsteds Foranledning og støttet af hans store Autoritet oprettede den polytekniske Lærestanstalt som Hjemsted her i Landet for en planmæssig og systematisk Undervisning i Naturvidenskaberne og disses Anvendelse paa den borgerlige Virksomhed. Nu, 60 Aar efter, se vi bedst, hvilken overordentlig Indflydelse den fra Lærestanstalten udgaaede Paavirkning og Kundskabsmasse har haft paa de fleste Haandværk, paa vor Industri og Fabriksdrift, paa Maskin- og Bygningskonstruktion, paa Kommunikationsmidlernes Udvikling o. s. v., og dens Oplysningsarbejde har ikke blot faaet Betydning som direkte nyttebringende, men ogsaa som almindennende har det forplantet sig gennem højere og lavere Skoler ud over Landet, ryddet Fordomme og Indbildninger, belyst de mangfoldige Fænomener, der møde os i det daglige Liv, og bragt Forstaaelse af de mangfoldige Natur-Forhold og -Kræfter, som vi kunne drage i vor Tjeneste. At en saadan Undervisning maatte kunne blive af ganske særlig Betydning for den Virksomhed, Landbruget, der mere end nogen anden er afhængig af Naturens Kræfter, mere end nogen anden henvist til at arbejde med de forskjelligartede For-

mer, hvori Naturens Stoffer fremtræde i Jorden, Planten og Dyret, er indlysende, og at vort Landbrug for en Del har hentet sine Inspirationer direkte eller indirekte fra den polytekniske Lærestalt tør nok siges at have haft en væsentlig Indflydelse paa den faste Udvikling, det har gennemløbet, og paa at de efterhaanden indpodede nye Foranstaltninger forholdsvis have bragt færre Skuffelser end i mange andre Lande. Om den polytekniske Lærestalt end i sin første Tid fortrinsvis tog Sigte paa hvad der kunde fremme Haandværk og Industri, saa havde dog H. C. Ørsted meget snart Øje for, at i Danmark afgav Landbruget langt det største og vigtigste Felt for Naturvidenskabernes befrugtende Arbejde, og han forsømte ikke Skridt i denne Retning. Efterhaanden forøgedes Berøringspunkterne; den følgende Direktør, Konf. Førchhammer, knyttede til sine Forelæsninger i Jordbundslære en saa indgaaende og vækkende Redegjørelse for Planternes Liv og Ernæring, at det i og for sig blev et lille Landbrugskursus; den senere Docent Jul. Thomsen gav i en genial Fremstilling en klar Belysning af Agrikulturkemiens forskellige Felter; et systematisk Landbrugskursus indrettedes til sidst (1849), og da dette flyttedes bort til dets nuværende Sæde paa Landbohøjskolen, udrustede den polytekniske Lærestalt den nye Højskole med en Samling af fortrinlige Lærkræfter, der fra Moderanstalten medbragte den exakte og paalidelige Undervisningsmaade, som var dennes Særkende; — Fjord, Fogh, Freuchen, Holmberg, Segeleke ere alle Sønner af den polytekniske Lærestalt. Men medens disse alle først traadte til paa et senere Tidspunkt, saa var der derimod en Mand, der havde den store Lykke allerede paa et meget tidligt Stadium at blive draget ind i denne sunde og naturlige Bevægelse, og som levede med den paa alle dens Faser, fik derved en stor Indflydelse paa hele Udviklingens Gang, saa at han endog tildels personificeredes dermed og derfor blev den naturlige Tillidsmand paa den landøkonomiske Undervisnings Omraade saavel for Autoriteterne som for Private, og denne

Mand var Prof. B. S. Jørgensen, om hvis Liv, Udvikling og Virksomhed vi derfor her skulle meddele nogle Oplysninger, saa meget mere som hans Navn gennem en lang Aarrække har været knyttet til dette Tidsskrift.

Bendt Søborg Jørgensen er født i Kjøbenhavn, paa Nørretorv, den 19de September 1815. Hans Fader var født i Maaløv, et Par Mil NV for Kjøbenhavn, kom til Byen som Soldat ved tredie Grenader Livregiment, blev senere antaget som Musiker ved Regimentet, ernærede sig herved og ved privat Undervisning i Musik, indtil han ved Giftemaal overtog et Par Steder paa Nørretorv med et derværende Gjæstgiveri, som ved Orden og Paapasselighed efterhaanden gjorde ham til en velstaaende Mand.

B. S. Jørgensen voxede med sine to Søstre, der begge vare yngre, op under disse Forhold, der ellers paa et Gjæstgiversted let kunde blevet uheldige, men Faderens forstandige Alvor og Moderens kjærlige og omhyggelige Varetægt holdt Børnene borte fra Gjæstestuens bevægede Liv. Da imidlertid de fleste Gjæster, som søgte ind her, vare Bønder ude fra den gamle Jørgensens Hjemegn, og som benyttede det hosliggende Nørretorv til Holdeplads, er det naturligt, at den stærke Berøring med Landboere og Landboliv, som omgav Hjemmet, ikke kunde blive uden Indflydelse paa den lille Dreng, der, som alle sunde Drengenaturer, længtes ud efter den frie Natur, og som tilmed fik denne Trang bl. a. tilfredsstillet ved hvert Aar med sine Søstre at foretage en Rejse til sin Farbroder i Bringe, der dersteds havde faaet en Gaard, og hvor han baade paa Slægtskabets og paa Bekjendtskabets Vegne kom i Forhold til dygtige og ansete Bondeslægter, hvilket blev af stor Betydning for hans senere Liv, ikke blot ved at vække hans Sans og Interesse for Landbruget, men ved allerede tidlig at give ham den Tillid til og Agtelse for

den danske Bondestand, som saa ofte senere fremlyste af Samtalerne med ham.

Løvrigt gik Barndomsaarene deres rolige Gang uden mærkbare Omskiftelser eller Begivenheder i Hjemmet. Bendt Søborg — det sidste Navn havde han som Familienavn efter sin Moders Slægt — gik først i Skole hos en gammel Normand, Eberhardt, men flyttedes senere over i Gorms store Skole paa Nørregade. Efter Konfirmationen i 14 Aars Alderen vedblev han endnu en Tid at gaa i Skole, men da han allerede den Gang næsten var fuldvoxen, syntes Moderen ikke om, at han skulde fortsætte sin Vandring til og fra Skolen mellem Smaadrene; han blev derfor tagen ud af Skolen, men da der endnu ikke havde viist sig Anlæg eller Lyst i nogen bestemt Retning, vare de første Bestemmelser med ham af helt foreløbig Natur. Først søgtes han anbragt i Hørkræmmerlære; men da de Hørkræmmere, man henvendte sig til, var bange for, at han, naar han var udlært, skulde tage for megen af den Bondesøgning, som de nu havde, men som han gennem Hjemmet vilde faa let Adgang til, saa vilde man ikke modtage ham i Lære. Han blev da, nærmest til Tidsfordriv, anbragt paa Kontoret paa Frederiks Hospital, hvor der dog kun var meget lidt at bestille.

Imidlertid var, som alt berørt, den polytekniske Lærestanstalt blevet aabnet 1829, og omfattede to Afdelinger, nemlig for Mekanikere og for Kemikere. Medens denne Undervisning udelukkende var theoretisk, aabnedes der allerede det følgende Aar (1830) en praktisk Uddannelse i forskjellig Haandværksfag, der kunde have Betydning for den senere theoretiske Uddannelse. Disse saakaldte »Værksteder« etableredes i selve den polytekniske Lærestanstalt og omfattede 4 Afdelinger, nemlig for Snedkeri, Smedning, Metaldrejeri og Kobbersmedning; hver af disse Afdelinger medtog $\frac{1}{2}$ Aar, det samlede Kursus altsaa 2 Aar. Ialt var der kun Plads til 8 Lærlinger, 2 i hver Afdeling, Pladsen var meget indskrænket. B. S. Jørgensen fik Plads i det første Hold sammen med Gamél, Gedde og andre,

hvis Venskab herfra varede Livet ud. Det var en god og solid Vejledning, her meddeltes, men Jørgensen havde ikke Haandelag, og da han desuden heller ikke havde Anlæg for Tegning, der er saa nødvendig for enhver dygtig Haandværker, var det mere hans Flid og Troskab i Arbejdet end selve dettes Præstationer, der skaffede ham hans Læreres Tilfredshed, saa at H. C. Ørsted endog, i Haab om at det skulde bedres, vilde have ham til at forlænge det praktiske Kursus og ogsaa fik det forlænget $\frac{1}{2}$ Aar.

Hans Hu stod imidlertid til Bogen, og da han var ret flink i Mathematik, forberedte han sig samtidig med Værkstedsarbejdet til Adgangsexamen (Examinandexamen) ved den polytekniske Lærestalts theoretiske Afdelinger. 1833 tog han denne Examen, og nu, i 18 Aars Alderen, begyndte en befrugtende Udvikling under Lærere som Ørsted, Forchhammer, Zeise, Ramus, Dyssel o. a. og sammen med Venner som Nørgaard, Hummel, Gamèl, Johnstrup o. a. Allerede 1836 tog han Examen i den mekaniske Afdeling og 2 Aar efter, 1838, i den kemiske Afdeling. —

Han stod saaledes rustet med Kundskaber, men endnu uden nogen bestemt Opgave i det virkelige Liv, og de første 6—7 Aar maa nærmest betragtes som en Famlen i saa Henseende. — Strax om Foraaret 1838 fik han den Opgave af den unge energiske Gardeofficer Zütphen, der ved sit Giftermaal med Arvingen til Adlersborg var kommen i Besiddelse af dette Baroni, at være behjælpelig med Anlægget af et Teglværk paa Godset og Undersøgelse af Leret i dette Øjemed ligesom ogsaa af nogen der-værende Kildekalk. — Hermed hengik denne Sommer, og i den næste førtes han ifølge Opfordring af Selskabet for Naturlærens Udbredelse til at foretage Forsøg paa Knapstrup med Fabrikationen af hollandsk og engelsk Ost. — De næste 3 Aar droges hans Interesse nærmest i Retning af metallurgiske Arbejder, og efter paa det Kgl. Rentekammers Bekostning at have foretaget en

Del Undersøgelser efter Myremalm i Jylland, særlig i Silkeborgegnen, og derefter at have opholdt sig en Tid i Carlshütte store Støberi og Metalværksted ved Rensborg for at faa de medbragte Myremalmsprøver udsmeltede og bestemte, rejste han om Vinteren til Rothe-Hütte i Harzen, lagde Hjemtouren over Würtemberg og Rhinpreussen og tog, støttende sig til tidligere knyttede Ven-skaber, til Sverig og Norge for at blive kjendt med de dør be-nyttede Methoder for Kulbrænding og Jernudsmeltning. Af Rentekammeret blev han 1841 sendt til Frederiksgave og Flenstofte Godser i Fyen for ifølge Godsforvalterens Ønske at bistaa ved Undersøgelser af Ler og Tørv til et større Teglværk, som paatænktes oprettet dersteds.

I 1843 fik han imidlertid, efter at have besvaret og vundet et af det Classenske Legat ved Videnskabernes Selskab udsat Prisspørgsmaal, den Opgave at give Under-visning i Ostefabrikationen saavel hos Muus paa Sørup-gaarden som hos Forpagteren paa Ledreborg; herved synes de første Tanker at være vakte hos ham om at an-vende sine Kundskaber i den landøkonomiske Undervis-nings Tjeneste, og det første Udslag heraf turde være det Foredrag, han holdt den 27de December 1844 i Selskabet for Naturlærens Udbredelse om Naturvidenskabernes Be-tydning for Landbruget. Da den tidligere Statslærer i Landøkonomi, Professor Begtrup ved Universitetet, var død 1841, uden at blive efterfulgt af nogen anden, droges Jørgensens Interesse end mere i denne Retning, og da han fandt velvillig og redbon Støtte hos de ledende og ind-flydelsesrige Mænd herhjemme, der følte Ansvarret overfor Ordningen og Varetagelsen af den landøkonomiske Under-visning, særlig H. C. Ørsted og Forchhammer for den polytekniske Lærestalts Vedkommende og J. Collin for det Kgl. Landhusholdningsselskabs, saa besluttede han sig endelig efter et Par Aars Forløb til at søge sig uddannet i denne Retning paa Basis af de alt erhvervede Kund-skaber.

Denne Uddannelse, der først ret egentlig begyndte 1845, fortsattes gennem de følgende 2 à 3 Aar dels ved

Rejser her i Landet for at blive kjendt med Hovedkarakteren af de enkelte Egne og med de mest fremskredne Landbrug, dels ved en omfattende Rejse i Udlandet, som snart førte ham til Læreanstaltnernes Høresale og Laboratorier, saasom i Eldena, Giesen (Liebig), Hohenheim og Paris, og snart drog ham med kortere og længere Dagsrejser gennem de lærerigste Egne i det nordlige Tyskland, Holland, Belgien, England og Skotland, med Afstikkere til Sydtyskland og Schweitz, — og hvor han ved Besøg paa større og mindre Gaarde opsamlede en Række af de Billeder, som senere blev en saa væsentlig Del af den Fremstilling om de udenlandske Landbrugsforhold, som han aarlig meddelte i sine Foredrag.

Efter sin Hjemkomst holdt han den 22de December 1847 Foredrag ved Landhusholdningsselskabets Aarsmøde om »Danmarks Agerdyrkningsforhold sammenlignet med Udlandets«, og efter denne Prøve paa hans Kvalifikation til at optræde som Lærer i Landøkonomi besluttede de ledende Mænd at søge en saadan Lærervirksomhed ordnet for ham. Imidlertid havde det sine store Vanskeligheder i saa Henseende; han var ikke akademisk Borger og kunde altsaa ikke finde Ansættelse i den Plads ved Universitetet, der, som nævnt, tidligere havde været beklædt af Prof. Begtrup; og ved den polytekniske Lærestalt og Veterinærskolen fandtes ingen Plads for en Landbrugslærer, — den skulde i hvert Fald først skabes. Fra Landmændenes Side var allerede ved Landmandsmødet i Odense 1846, som Jørgensen formedelst sin Fraværelse i Udlandet ikke overværede, Kravet kommet frem om en fyldigere landøkonomisk Lærestalt, og fra N. E. Hofmann Bang fremkom, som senere skal vises, et Forslag i saa Henseende. De daarlige Erfaringer fra det theoretisk-praktiske Kursus, som 1830 indrettedes paa Mørupgaard ved Sorø som praktisk Lærested, medens Eleverne kjørtes til Sorø for paa Akademiet at modtage theoretisk Uddannelse, hvilken Undervisning efter faa Aars Forløb maatte standses, fordi den var uhensigtsmæssig, og Elevtilgangen blev mindre og mindre, vare ikke gunstige for det paa Landmandsmødet frem-

komne Forslag om atter at etablere en Landbrugsundervisning i Sorø.

Da syntes Kong Kristian den Ottendes Godkjendelse af Grundtvigs Tanke om Oprettelse af en Højskole i Sorø med særligt Sigte paa en god Undervisning til det borgerlige Livs Fremme at aabne en Udsigt til at skaffe Jørgensen en passende Lærestol, og han fik i Virkeligheden ogsaa Plads i den Kommission, der med Greve Fr. Knuth i Spidsen nedsattes for at lægge Planen for »Højskolen i Sorø«. I Løbet af Eftersommeren 1847 opholdt Jørgensen sig i Sorø, udarbejdede Planen for den landøkonomiske Afdeling af Højskoletanken, fremkom med Forslag om Udstyrelsen af Landbrugsafdelingen, endog med en specificeret Fortegnelse over alle de Redskaber og Maskiner, der burde findes i Redskabsamlingen o. s. v., og forberedte sig i det Hele taget til at overtage Lærervirksomheden dersteds. Sagen var jo saa fremskreden, at han som de andre Lærere allerede vare bragte i Forslag for Kongen; — da dør denne, Krigsbegivenhederne vælte sig ind over vort Fædreland, Højskoleplanens Gjennemførelse gaaer i Staa, og en senere Kultusminister, Madvig, erklærer endog rent ud, at det ikke er Hensigten at gennemføre den, uagtet Sagen ved Kong Kristians Underskrift kort før hans Død havde faaet ikke blot Lovlighedens men ogsaa Befalingens Stempel.

Under disse Forhold besluttede Jørgensen, greben af den Begejstring, der raadede i Folket, og som fandt Gjengklang i hans fædrelandske Sind, at gaa frivillig med i Krigen. Han meldte sig derfor i Maj 1848 i Centralskolen, og afgik med sin Ven, senere Fyringeniør Grove, i Juli som Underofficer til Hæren paa Als, kom ogsaa over til Dybbøl, men den foreløbige Vaabenhvile, der allerede var sluttet den 2den Juli uden dog fuldt at respekteres af Preusserne, medførte, at der ingen egentlig krigerske Aktioner blev foretaget, og da den højst uheldige 7 Maaneders Vaabenhvile endelig blev sluttet den 26de August, standsede alle Fjendtlighederne, og Hæren blev dragen tilbage til Als eller bortsendt.

Denne Lediggang var Jørgensen, som imidlertid (¹⁷/₇ 1848) var avanceret til Sekondlieutenant, for ubehagelig; i November blev han permitteret og erholdt ifølge Ansøgning d. ¹²/₂ 1849 sin Afsked.

I Hjemmet traf han forsaavidt Forholdene forberedte, som ledende Mænd, der havde været misfornøjede med, at han, paa hvis Uddannelse der havde været anvendt saa meget og saa lang Tid, var gaaet i Krig, nu vare noget mere opsatte paa at faa ham fæstnet til regelmæssige Forelæsninger. Hans Andragende af 13. Novbr. 1848 til det Kgl. Landhusholdningsselskab om Understøttelse til at holde Forelæsning i Vinteren 1848—49 paa den polytekniske Lærestalt om enkelte Afsnit af Landbrugslæren blev strax bevilget, og han begyndte da den første Række fortløbende Foredrag. Denne Ordning var imidlertid selvfølgelig af en rent foreløbig Natur; men efter en Skrivelse af 13. Juni 1849 til polyteknisk Lærestalt fremsendte Jørgensen paa dennes Opfordring den 10. Juli en ligefrem »Plan for Ordningen af en systematisk Landbrugsundervisning ved den polytekniske Lærestalt«. Denne blev i det Væsentlige godkendt; Ministeriet bevilgede 800 Rdlr. (otte Hundrede) til dens Gjennemførelse, og for dette ringe Beløb begyndte da i Efteraaret 1849 denne Landbrugsundervisning med Jørgensen som Docent i Landbrugsfagene (fra 1ste Oktober), men iøvrigt med Henvisning for Eleverne til i de øvrige Fag at følge Undervisningen for Polyteknikerne eller for Husdyrbrugets Vedkommende at søge denne ved de Privatforelæsninger, som Bendz, Bagge, Tscherning og senere Prosch holdt paa Veterinærskolen paa Kristianshavn.

Docent Jørgensen, der ikke blot havde betydelige Vanskeligheder at overvinde ved Foredragenes formelle, navnlig oratoriske Side, men som tillige skulde bygge Foredragsplanen op saa at sige paa bar Bund, da det Forbillede, der kunde hentes fra Begtrup, ikke passede for en Undervisning, der skulde bygges paa naturvidenskabeligt Grundlag, stod i Virkeligheden overfor en stor og meget besværlig Opgave, der blev saa meget mere vanskelig,

som han aldrig havde deltaget i det praktiske Landbrug, og derfor maatte føle en naturlig Ængstelse for at blotte sig overfor den Tilhørerkreds, som i de første Aar samledes i Auditoriet, og som for en stor Del var Landmænd, der tildels eller i hvert Fald foreløbig havde opgivet Landbruget og vare dragne til Kjøbenhavn som midlertidigt Opholdssted, hvorfor de da, savnende Beskjæftigelse, for en Del af Nysgjerrighed indfandt sig ved disse nye landøkonomiske Forelæsninger. Det var ingenlunde blide Vilkaar for en ung og uøvet Docent, og kun Jørgensens gode Tro til sin Sag hjalp ham over Vanskelighederne. Efterhaanden fik han mere Øvelse, de »nysgjerrige«, ofte »selvkloge« Tilhøreres Antal svandt ind; i det Sted begyndte yngre Elever at melde sig, og især voxede disses Antal stærkt, da den gamle Landmaalerexamen afløstes af Landinspektørexamen, og Landøkonomien optoges som Fag til denne. Fra alle Sider strømmede Folk til for at være blandt de første, der kunde nyde Fordelen af den nye Landinspektørexamen; de kom lige fra Skolen, eller fra Forvalterstillinger, eller det var unge Forstmænd, der vilde skyde Gjenvej, eller reducerede Matematikere, der formedelst Examens stærkt »matematiske« Sving mente sig at have særlig gode Forudsætninger, eller det var Officerer, som efter Krigens Slutning samtidig savnede Beskjæftigelse og Udsigt til at ernære sin Familie osv. osv. Kort sagt, det store Auditorium paa polyteknisk Lærestanstalt fyldtes i Løbet af nogle faa Aar. Af egentlige Landbrugsstuderende, der gennemførte Studiet og indstillede sig til Examen ved den polytekniske Lærestanstalt, var der imidlertid kun fem, nemlig: afd. Insp. N. P. J. Buus (1856), Kapt. J. C. la Cour (1857, Januar), Prop. V. J. Møller og afd. N. Jørgensen (1857, Sommer), Inspektør P. B. Feilberg (1858, Januar). — Men medens denne Begyndelse gjordes her, lagdes Forholdene for den nye store Landbohøjskole til Rette andetsteds.

De Forhandlinger, der gik forud for dette for vort Landbrug saa betydningsfulde Skridt, ere saa ofte frem-

dragne og saa bekendte, at der ingen Grund er til her at gaa udførlig ind derpaa. B. S. Jørgensen kom til at tage en væsentlig Del deri, paa den ene Side gennem sine Forbindelser med Landmændene, paa den anden gennem sit Forhold til de forskjellige videnskabelige Kræfter paa Veterinærskolen og den polytekniske Lærestanstalt. At der var Trang til en fyldig og samlet landøkonomisk Undervisning, vare Alle enige om, men Striden drejede sig om, hvorvidt denne, som almindelig ved de tyske Skoler, der hidtil havde tjent som Forbillede og tildels som Uddannelsesanstalter for de mere fremskredne og intelligente danske Landmænd, skulde henlægges til et større Avlsbrug, der samtidig kunde byde Eleverne Adgang til praktisk Uddannelse, eller om den skulde være udelukkende theoretisk og organiseres i saa umiddelbar Nærhed af Hovedstaden, at den i fyldigt Omfang kunde drage de derværende videnskabelig dannede Faglærere paa Naturvidenskabernes Omraade i sin Tjeneste, og hertil kom senere endvidere Tanken om at samle al den Undervisning paa eet Sted, som hidtil var meddelt spredt paa Veterinærskolen, den polytekniske Lærestanstalt og Universitetet for de Kræfter, der senere skulde virke i det store hele Landbrugs Tjeneste, altsaa for Landmænd, Veterinærer, Landinspektører, Forstmænd og Gartnere. Mange Mænd medvirkede i hin Tid til Gjennemførelsen af disse Tanker, som endelig fuldbyrdedes ved Oprettelsen af den kgl. Vet.- og Landbohøjskole 1858, og skulle Enkelte særlig nævnes, maa det dels blive daværende Professor H. Bendz, der er Tankens Fader, og dels daværende Professor Emil Fenger, der baade som Videnskabsmand og Politiker saavel som ved sine indflydelsesrige Forbindelser saa væsentlig bidrog til at forme den og gennemføre den paa Rigsdagen. Men B. S. Jørgensen sluttede sig tidligt og redebont til disse Tanker og arbejdede for at skaffe dem Indgang hos Landmændene. Hans væsentlige, iøvrigt elskværdige Modstander i denne Sag var daværende Stamhusbesidder N. E. Hofmann (Bang), der i længere Tid havde studeret i Tysk-

land, særlig under den berømte Albrecht Thaer, og senere havde oprettet en søgt og anerkjendt Landbrugsskole paa sin store Ejendom, hvor Eleverne tillige nød Goderne af et smukt og dannet Hjem. Forholdet mellem disse to Mænds ulige Opfattelse af den heldigste Form for Landbrugsundervisningen kom allerede frem i en Betænkning, som B. S. Jørgensen den 4. Novbr. 1848 afgav om en Henvendelse fra Hofmann-Bang til Landhusholdningsselskabet om at anbefale et Andragende fra ham til Ministeriet om en Understøttelse af 2000 Rd. til Udvidelse af det af ham oprettede Lærekursus paa Hofmannsgave, saa at det kunde blive en Lærestalt til grundig theoretisk Undervisning og til Uddannelse af Lærere for mindre Landbrugsskoler. Men især kom Kampen til at staa i den Kommission, som 1852 nedsattes af Landmandsforsamlingen i Kjøbenhavn, og hvori baade Jørgensen og Hofmann (Bang) fik Sæde foruden Godsejer Valentiner (Gjeddesdal), Provst Valentin og Kancelliraad, Herredsfoged Hjort. Kommissionen delte sig i en Majoritet og Minoritet (Hofmann Bang), og da disse Forslag forelagdes den næste Landmandsforsamling, Flensborg 1854, sluttede denne sig nærmest til Majoritetsprogrammet, der væsentlig var udarbejdet af Jørgensen, og derfor gav ham berettiget Adkomst til at indtræde i den Kommission, som Regjeringen nedsatte samme Aar med E. Fenger som Formand, og som 1855 udarbejdede Forslaget til Oprettelsen af den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole i det Væsentlige saaledes som dette Forslag efter Rigsdagens Vedtagelse blev stadfæstet af Kongen den 8. Marts 1856.

Denne Lærestalt aabnedes den 23de August 1858, og Professor B. S. Jørgensen, der var selvskreven til den dør oprettede Lærestol i Landøkonomi, tiltraadte altsaa denne endnu i sin kraftigste Alder, 43 Aar, saa at han med Udsigt til at gennemføre den kunde lægge Plan for sin Fremtidsgjerning, hvortil han medbragte saa mange Forudsætninger ved Siden af det Animerende, der altid ligger i at være Grundlægger af og Banebryder for en

Virksomhed af en saa væsentlig Betydning for vort Lands vigtigste Næringskilde.

I 28 Aar røgtede han med ærlig og trofast Villie denne Plads, indtil han 1886 søgte og erholdt sin Afsked. Dette erkjendtes fra alle Sider saa meget lettere, som det var en ualmindelig lykkelig Periode for det danske Landbrug, med mange forholdsvis let gennemførlige og dog særdeles rentable Foranstaltninger, og med stigende Priser til at dække de derved foranledigede Udgifter. Denne Erkjendelse udelukker imidlertid ikke, at Jørgensen — hvad saa ofte er Tilfældet med ældre Lærere, og ikke mindst naar de have været Banebrydere — længere end ønskeligt oversaa Tidens voxende Krav og Umuligheden af som Enkeltmand at fyldestgjøre disse, eftersom Lærerpladserne ved Landbohøjskolen bør medføre, at der ikke blot i og for sig skal meddeles det alt til Rette lagte Stof, men at der af de dør ansatte Kræfter tillige maa forlanges, at de fuldt ere paa Højde med deres Videnskab og dens Standpunkt saavel i Indland som Udland, og at det er dem, det fortrinsvis paahviler at bringe de nye Impulser, Tanker og Resultater, som saavel den danske som fremmede Praktik og Videnskabelighed stille til Raadighed, ind i den landøkonomiske Undervisning ved Landets centrale Højskole for derfra gennem de lavere Skoler, Pressen, Konsulentvirksomheden osv. at spredes og komme til Anvendelse i det praktiske Liv.

Var der end et Savn i saa Henseende, skal der paa den anden Side ydes ham en Tak, der finder Gjenklang hos alle hans Elever, for den klare og redbare Maade, hvorpaa han — som god Discipel fra den polytekniske Lærestalt — fremlagde Stoffet i sin Undervisning, saa at hans Undervisningsplan, der iøvrigt for en væsentlig Del var bygget paa tyske Forbilleder, senere i Hovedsagen ogsaa er bleven fulgt af de fleste af hans Disciple, der have virket eller virke som Lærere ved de lavere Landbrugsskoler; men hans Undervisning blev tillige meddelt paa en saa livlig Maade og viste Manden saa fuldt optaget

af sin Opgave, at han ogsaa derigjennem fik Indflydelse. Særlig viste dette sig ved hans Omtale af Landboreformerne i forrige Aarhundrede; bragte han end ikke nye landbohistoriske Bidrag, saa stod han derimod som en saa varmhjertet og fordomsfri Fortæller, med aabent Blik for den dybe Harmoni, der i et Land som Danmark maa være mellem de sociale og landøkonomiske Forhold, naar Samfundet skal fare vel, at han derigjennem udøvede en ikke ringe Indflydelse paa sine Elever. Og det Hjertelag, der aabenbarede sig herigjennem, og som ogsaa kom saa klarligt frem — om end med et vist faderligt Tilsnit — naar Eleverne enkeltvis henvendte sig til ham, eller de for første Gang bænkedes ved hans saakaldte »indledende Foredrag«, knyttede Baand mellem ham og de fleste af hans Elever, som viste sig at være friske og hjertelige, naar de senere mødtes ude i Livet, ved Landmandsmøder og lignende, eller naar de ved deres Komme her til Byen besøgte hans gjæstfrie og venlige Hjem; og han modtog mange Besøg og indlod sig altid gjerne og længe i Samtaler, der da ingenlunde udelukkende, om end først og fremmest, drejede sig om Landboforholdene, men som ligesaa ofte førte ind i Samtaler om Folk og Fædreland, om huslige og kommunale Forhold, om kirkelige og sociale Spørgsmaal. Særlig var der da to Omraader, hvor han ofte og gjerne dvælede; det ene var ved alt hvad der vedrørte Fædrelandets Forsvar og særlig Hærens Ordning og Tjenesteforhold osv., dels fordi hans Fædrelandskjærlighed drev ham til at omfatte denne Sag med Interesse, og dels fordi han betragtede den Uddannelse, Værnepligten medførte, saavel paa den stramme Excercerplads som i den frie Felttjenesteøvelse som en god Skole for den unge vordende Landmand, der senere vilde faa saa megen Brug for den Evne at kunne lede, styre og byde, og derfor nødvendigvis først tilbunds maatte lære at lyde og underordne sine Særmeninger og Særønsker. Og det andet Omraade, hvorom han gjerne indlod sig i Samtale med dem, der vare komne til at staa ham nærmere, var paa det Kirke-

lige. Som der vidnedes ved hans Jordefærd: Han var en kristelig troende Mand, en trofast Søn af Kirken, særlig af Statskirken; og stillede han sig end ængstelig overfor de friere Rørelser paa det kirkelige Omraade, hindrede dette ham dog ikke i at anerkjende disse, naar han saa, at de toges fangne under Aandens Lydighed.

Professor Jørgensens Hovedgjerning her i Livet var saaledes at være Lærer, saavel i Skolen som i Hjemmet, og som han vandt sine Elevers Tillid og Hengivenhed, vandt han sine Medlæreres Agtelse. Men ogsaa paa andre Punkter kom han til at indtage en ret betydningsfuld Plads. I saa Henseende skal ikke, som undertiden er skeet, nævnes hans Forsøgsvirksomhed paa Landbohøjskolen; — han var ikke anlagt for en saadan Virksomhed, hvortil han tilmed ej heller kunde finde Tid, men maatte overlade det meste til sine Assistenters, og desuden vare Kulturforsøg i den overgjødskede Jord ved Landbohøjskolen og med de mange uheldige Indflydelser fra Omverdenen saare uheldig stillede og maatte paa Forhaand kunne siges i de fleste Tilfælde at ville give intet eller abnorme Resultater, hvorimod den til Landbrugshave og Fremvisninger (som Demonstrationsfelt) kunde gjøre Fyldest. Men derimod kom han som Redaktør af nærværende Tidsskrift fra 1853—66 og som Præsident i det kgl. Landhusholdningsselskab fra 1855—83 til at faa Indflydelse paa vor landøkonomiske Udvikling.

For Tidsskriftets Vedkommende bestod dette mindre i egen Produktion end i at han formaade en Kreds af dygtige Penne, særlig fra den naturvidenskabelige Lejr, til at yde Bidrag til Tidsskriftet og det af en saadan Art, at dettes Standard aabenbart hævedes kjendelig, og det begyndte at blive, hvad det senere har bestræbt sig for at fastholde, et Kildeskrift, der gav grundig Oplysning om de Æmner, det behandlede. Ligeledes har han Fortjenesten af at have paabegyndt den Række Agerdyrkningsberetninger, som senere ere fortsatte, og desuden efterlignede andetsteds, og som ved at bygges paa en stor Række Meddelelser ude fra det praktiske Landbrug, giver et fyldigt

Billede ikke blot af Aargangens Forløb, men ogsaa af de Rørelser, der fra Tid til anden gennemstrømme vort Landbrug, sætte sine Spor i dette og yde sit Bidrag, større eller mindre, til dets Udvikling. I de første 12 Aar af hans Redaktionsvirksomhed indtil 1865 udarbejdede han dem selv. I disse Oversigter, ligesom i Foredragene paa Skolen, om Landbrugets Udvikling og Tilstand i Danmark, maa man tillige nærmest se Frugten af de mangeaarige Rejser, han hver Sommer foretog i Landets forskjellige Egne med Indenrigsministeriets Understøttelse, og hvorom der desværre ikke, som ventet, kom nogen samlet Beretning, — dels var Opgaven svær, og dels var hans Lyst til at bruge Pennen begrænset. Men ogsaa i Samtalernes Løb kom hans Erfaringer i saa Henseende andre til Gode, og man forbavsedes da jævnligen over den Sikkerhed, hvormed han havde modtaget og kunde gjengive Indtryk og Begivenheder, der endog laa mange Aar tilbage.

Aaret 1855 bragte en fuldstændig Omvæltning i det gamle Kgl. danske Landhusholdningsselskab; de gamle Præsidenter, der havde styret Selskabet i over en Menneskealder, traadte fra, og nye Mænd tog Styret. Den 11te Maj fratraadte nemlig gamle Gehejmekonferentsraad Jonas Collin, der havde siddet i Præsidiet siden 1809, altsaa snart i et halvt Hundredeaar, og i denne Tid med stor Kjærlighed og usvækket Interesse varetaget Selskabets Anliggender. Han blev efterfulgt af Gehejmekonferentsraad Tillisch, hvis store administrative Evne og klare Blik kom udmærket til Hjælp under de nye og mere bevægelige Forholde, Selskabet gik imøde. Den 15de Maj s. A. fratraadte Gehejmekonferentsraad F. V. Treschow og afløstes af Generalpostdirektør, Greve C. C. S. Danneberg-Samsøe, der, om end boende her i Byen, følte sig knyttet til Landbruget som Besidder af Norfelt Gods paa Møen. Endelig fratraadte den 19. Decbr. samme Aar den tredie Præsident, Gehejmekonferentsraad A. S. Ørsted, der ogsaa i en Menneskealder, nemlig siden 1817, havde været Præsident, og ofret ikke lidt af sin Tid og Kraft derpaa, saavel da han i Folkefrihedens Begyndelse i

Trediverne blev baaren af Folkegunst og kaaret som »Kongens og Folkets Mand«, som da han senere blev Reaktionenens stiveste Fører, og nu, da han som Olding stod midt i den voldsomste politiske Brænding, — 2 Maaneder forud (2den Oktober 1855) udkom den saa omstridte »Fællesforfatning«, og 2 Maaneder efter Præsidentskiftet sluttede den bevægede Rigsretsanklage mod Ministeriet Ørsted med en Frifindelse (den 28de Februar 1856).

Det var under disse omskiftende Forhold, at Prof. B. S. Jørgensen den 19de December 1855 valgtes ind i A. S. Ørsteds Plads i Landhusholdningsselskabets Præsidium, nærmest ifølge Collins og Tillisch's Ønske, og det nye Præsidium, Tillisch, Dannekjold-Samsøe og Jørgensen arbejdede fortræffeligt sammen, og under Førstnævntes Auspicier fik Jørgensen den administrative Uddannelse, som kom ham til saa god Nytte senere, da han blev den eneste Præsident, der havde fast Bolig i Kjøbenhavn, og derfor nærmest maatte varetage Selskabets løbende Forretninger. 1860 afløstes nemlig Dannekjold-Samsøe af Etatsraad E. Tesdorpf, og istedetfor Etatsraad Drewsen, der samme Aar afløste Tillisch, valgtes 1866 Lehns greve Holstein-Holsteinborg ind i Præsidiet. Professor Jørgensen blev saaledes fortrinsvis Bærer af Traditionen fra den gamle til den nye Tid, og blev et nyt Vidnesbyrd om, at man kan være i Besiddelse af ikke ringe administrativ Dygtighed uden samtidig at være organisatorisk eller repræsentativt anlagt. Den Række af konservative Følge-regler, som vare indvundne af den gamle Skoles Mænd, og som havde fundet villigt Øre hos ham, bidrog til at bevare den Anseelse, som Selskabet fra gammel Tid havde nydt. Men samtidig hermed skulde dette imidlertid gennem nye Foranstaltninger forynges, og gennem sit Arbejde skaffe et overfor Tidens friere Rørelser holdbarere Grundlag for Tillid og Agtelse. Denne Omdannelse eller Foryngelsesproces lykkedes fortrinligt, og skyldes det end nærmest Mændene fra det praktiske Liv (Tesdorpf, som den initiativtagende, og Holstein, som den repræsentative), at nye

Foranstaltninger bleve iværksatte og vel modtagne, saa bidrog Jørgensens administrative Evne i Forbindelse med den sunde Sans, som han i mer end almindelig Grad var i Besiddelse af, og som saa ofte hjalp ham til, halvt ubevidst, at gribe det Rette og at vælge de Personer, eller at bestemme den Forhandlingsmaade, som netop senere viste sig at være det absolut rigtige og heldige, — saa bidrog disse hans Evner betydelig til, at de foreslaaede Foranstaltninger bleve gennemførte paa en støt og solid Maade. Og var han end ikke egentlig selv Initiativets Mand, saa er der dog enkelte Foranstaltninger, hvortil hans Navn i saa Henseende kan knyttes, saasom til at faa regelmæssige Foredragsmøder afholdte i Vinterens Løb og derved ogsaa ad denne Vej at drage Naturvidenskabens Belysning ind over Agerbruget, — eller til en fornyet og kraftig Udvikling af Selskabets Lærningeinstitution, som især fik Betydning, efter at Inspektør Buus havde overtaget det væsentlige af det dermed forbundne Arbejde, — eller til den Uddannelse af en naturvidenskabelig dannet Mand i Mejeribrugets Tjeneste, som medførte, at Prof. Segelcke ofrede sine Kræfter for denne overordentlig vigtige Sag. Jørgensens trofaste og samvittighedsfulde Varetagelse af Selskabets Anliggender bragte ham derfor ogsaa saavel dettes Tak som Regjeringens Anerkjendelse, da han 1883 udtraadte af Præsidiet. —

Disse hans Stillinger som Præsident og som Lærer i Landbrug, i Forbindelse med at han gennem en lang Aarrække var den eneste officielt ansatte og lønnede Landøkonom, førte ham ind i en Mængde Forhold vedrørende vort Landbrugs Ledelse og Udvikling, saasom at han paa Ministeriets Vegne i mange Aar førte Tilsyn med flere af de offentlig understøttede Landbrugsinstituter, at han delegeredes til Møder i Ind- og Udland, fik Plads i Udvalg, der nedsattes i landøkonomiske Øjemed, blev Medlem af Dommerudvalg ved Landmandsmøder og Landbrugsudstillinger, ligesom det ogsaa maa anføres, at han fra 1868—79 var Formand for Kjøbenhavns Amts Landbo-

forening. I ingen af disse Stillinger kom han imidlertid til at spille nogen fremragende Rolle, dertil var hans Kjendskab til det praktiske Landbrugs Detailler, som i Regelen skulde behandles slige Steder, for ringe, og tilmed var han ikke Forhandlingens eller Debattens Mand. Men hans Deltagelse havde ikke desmindre sin Betydning, thi den var en Borgen for, at der ikke foretoges overilede eller uretmæssige Skridt, — noget, hvortil Fristelsen ofte kunde være stor i hin Tid, da de opadgaaende Tider syntes at hjælpe over alle Vanskeligheder, og da Virkningen af mulige Fejlgreb fra de Ledendes Side hurtig bortvidskedes.

Medens derfor hans Anseelse blandt og Indflydelse paa Landmændene i den første Del af hans Virksomhedsperiode var temmelig begrænset, ændredes dette betydeligt i Slutningen deraf. Hertil bidrog selvfølgelig meget det store Tal af Elever, der efterhaanden udgik fra hans Høresal, og som gennem hans trofaste Arbejde i denne og hans velvillige Deltagelse og Vejledning havde lært at sætte Pris paa ham og at faa ham kjær; men ogsaa de ældre Landmænd havde efterhaanden lært at sætte Pris paa hans redelige og ubestikkelige Karakter og henvendte sig til ham med Tillid og Agtelse. Dette fandt bl. a. ogsaa sit Udtryk i de mange Udmærkelser, som i den sidste Snes Aar bleve ham til Del saavel af hans egen som af fremmede Fyrster; — han var Kommandør af Dannebrog, Vasa, St. Olaf og Æreslegionen og tillige hædret med Sølvkorset. —

Skjøndt han var ugift, savnede han dog ikke Hjemlivets Hygge og Fred og satte ogsaa megen Pris derpaa. Endnu længe efter at han var bleven myndig Mand og offentlig Personlighed boede han i Fædrenehjemmet paa Nørretorv, hvor hans Moder allerede døde 1849; men da Landbohøjskolen var aabnet, købte han 1859 eget Hus paa Thorvaldsens Vej, flyttede derud 1860 sammen med sin gamle Fader, der imidlertid et Par Aar efter døde, og med begge sine Søstre, og det blev altsaa sammen med

dem at han byggede sit egentlige Manddoms og Alderdoms Hjem; — og dette Hjem fik Betydning for en talrig Kreds, saavel af Trængende, der her i det velstaaende Hus altid fandt en aaben Haand, som af ældre og yngre Venner, der altid fandt en aaben Gjæstfrihed og en hjærtelig Deltagelse i Medgangens som i Modgangens Dage. Og naar ikke blot de gamle Venner fra Ungdommens Dage, men ogsaa disses Børn og særlig alle de unge Venner, som i Aarenes Løb sluttede sig til, fra Landbohøjskolen, befandt sig saa vel i den Jørgensen-ske Familie-Kreds, da skyldtes dette ikke mindst, at der var en saa inderlig Forstaaelse og Harmoni mellem disse tre Søkende, om end hver havde sin Ejendommelighed, der imidlertid smukt udfyldte den andens; thi ved Siden af den indbyrdes Kjærlighed og Fortrolighed var der afgjort Enighed i Livets vigtigste Spørgsmaal baade overfor Samfundet og overfor Kirken, — der raadede en fælles, udelt Aand i dette Hus. Det var derfor et stort Savn i den lille Søkendekreds, da den yngste Søster 1885 kaldtes bort; men de andre to vidste, hvor Trøsten ene var at finde og søgte den dør. Nu, den 7de December 1888, kaldtes ogsaa Professoren bort; den ældste Søster, der fortrinsvis havde staaet for Styret af Huset saavel til daglig Brug, som naar Vennekredsen samledes, lukkede hans Øje; men ved Siden af det dybe Savn gjemmer hun tillige de lyse Minder om den Tid, da det lille Søkendehjem stod helt og uberørt, og gav Broderen Styrke og Friskhed til sin Deltagelse i de mange offentlige Hverv, som alle røgtes med Fædrelandets Vel for Øje.

J. C. la Cour.

Anmeldelse af tretten Skrifter,

fremkaldte ved

Hundredaarsfesten for Stavnsbaandets Løsning.

Opfordret til at anmelde disse Skrifter, gik jeg efter nogen Betænkelighed gjerne ind derpaa. — Man kan allerede deraf skjønne, hvad det var for en Stordaad, der udførtes den 20de Juni 1788, at den hundrede Aar senere bragte ti Forfattere i højst ulige Stillinger (en Landsbyskolelærer, to historiske Professorer, en Literat, en Bibliothekar, en Gehejmearkivar, en Bonde, en statsøkonomisk Professor, en Landsbypræst og en Kjøbstadlærer) til at mindes den med tilsammen tretten mere eller mindre værdifulde Skrifter. (Skulde der være udkommet endnu flere, da ere baade min Boghandler og jeg uvidende derom.) Men saa sandt Frihedsstøtten er »det skjønneste Mindesmærke, noget Land kan opvise«, saa sandt var ogsaa Stavnsbaandets Løsning en Daad saa minderværdig som knap nogen anden, uden at vi i mindste Maade ville formindske Betydningen af de mange andre Lovværker, som forberedte, ledsagede og efterfulgte den, og — uden at vi glemme enten Kongedybet eller Fredericia og Frederiksstad, Dybbøl og Helgeland, eller — Grundlovsdagen!

Det Arbejde, jeg havde paataget mig, var at henlede Opmærksomheden paa disse tretten Skrifter ved kortelig at paavise deres Hovedindhold. Dette burde ske uden Vild, og

jeg er mig da ogsaa bevidst, at jeg gik til Arbejdet uden forudfattet Uvillie imod eller særlig Forkjærlighed for nogen af de meget ærede Forfattere. Men dette udelukker ikke, at jeg i Forvejen havde og maatte have min egen Opfattelse, baade af hvad der var udført, og hvad der var undladt, og denne Opfattelse kunde jeg umulig opgive, før jeg blev overbevist om dens Urigtighed. Fremstillingen burde helst være objektiv, ikke subjektiv, og dette har jeg søgt at naa ved, saa vidt det var muligt, at lade Forfatteren tale selv. Han blev saaledes sin egen Sagfører, om jeg end nu og da kunde modsige ham.

Om jeg ved min Fremstilling har retledet eller vildledet mine Læsere? Jeg haaber og mener det første, men derom maa selvfølgelig enhver have sin Mening. Nu har *jeg* udtalt *min* Mening om ti agtede Forfatteres Arbejder; det er da ogsaa billigt, at enhver af dem og mange flere har sin Mening om min Udtalelse, hvad enten den saa kommer paa Tryk eller ikke. Men det skulde gaa haardt til, hvis jeg til mit Forsvar skulde inklade mig i nogen Pennefejde.

Frederiksberg, den 29de Januar 1889.

Frederik Barfod.

1) **Severin Kjær.** *Fra Stavnsbaandets Dage. Optegnelser efter Tingbøger.* 463 S. stor Oktav.

Det er et Arbejde, der har kostet saa megen Flid, som kun Kjærlighed til Æmnet har kunnet tilvejebringe, og — hvad der saa tidt er Tilfældet — Fliden har maaske ikke været mindst, hvor dens Virkninger ere mindst synlige. Titlen er dog noget vildledende, thi Bogen omfatter meget mere end »fra Stavnsbaandets Dage»; den er heller ikke udelukkende »Optegnelser«, den er tillige historisk Fremstilling, væsentlig grundet paa »Tingbøger«, men ikke paa dem alene. Derfor hedder det ogsaa i Forordene:

»Disse Optegnelser ere nærmest hentede fra Faxe-Stevns Herreders Tingbøger for Tidsrummet fra 1705 til 1799... Dog findes her tillige et ikke ringe Antal af Uddrag fra Gisselfeld Birks Tingbog fra 1718-1726, Høgholms Birks Tingbog fra 1695-1715 samt Sønder- og Mols Herredernes Tingbog fra 1702-1708; hvortil endnu kommer en Del Optegnelser fra forskellige Kirkers Dagbøger, fra Godsarkiver og fra Skifteprotokoller. — For at sammenføje de mange stykkevise Uddrag til en nogenlunde læselig Helhed har det tillige været nødvendigt som sammenbindende Kit og omsluttende Ramme end yderligere at hente en ikke ganske ringe Part af Stof fra andre baade utrykte og trykte Kildeskrifter... Et bør dog mindes: Tingbøgerne vise jo særlig Livets Skyggesider: Raahed og Vold, Uret og Trængsel. Retsakterne kunne følgelig ikke skildre den Trøst og Støtte, saa lidt som den Fred og Glæde, den Enkelte i Stavnsbaandets Dage fandt i Familiens, Bylagets og Kirkens Skjød; dertil pege de kun hen med enkelte, spredte Antydninger. Jeg har derfor til Modvægt stræbt efter at samle Uddrag, af hvad mundtlige og skriftlige Overleveringer vide at meddele om disse Forhold, for at Optegnelserne skulde blive saa fuldstændige og troværdige som muligt og Billedet ikke blive mørkere end Virkeligheden.«

Fremstillingen er i Almindelighed klar, og Sproget er svarende til Æmnet, om man end nu og da kan støde paa en sproglig Skjødesløshed, der dog, i det mindste tildels, kan være fremkommen ved en Trykfejl; thi af Trykfejl findes der ikke saa ganske faa. At Forfatteren helt igjennem føler varmt for den Ulykkelige, den Forurettede, er selvsagt; ellers havde han ikke skrevet sin Bog; men der er intet sygeligt Føleri, og over hele hans Arbejde hviler der en Tilforladelighed, som gjør, at man føler sig vel tilpas under Læsningen, hvad enten det er de lysere eller de mørkere Sider han fremdrager. Enkelte Smaapartier (saaledes Siderne 414-19) kunde man maaske nok have undværet, og i det allersidste Stykke: »Lænkerne falde — Frigjørelsen kommer« (S. 433-56), har han næppe været ganske heldig, maaske fordi han (her som andensteds) har skjænket en mindre heldig, trykt Kilde for megen Tillid.

Han gjør dog allevegne Indtrykket af at have søgt Sandheden, og, selv hvor der maatte findes Fejl — hvem af os undgaaer vel nogensinde dem? — ere de ganske sikkert ufrivillige.

Efter at have meddelt et Par Ord (S. 1-6) om Oldtidens »Trældom«, dernæst (S. 6-15) om »Vornedskab« og (S. 15-38) om »Landmilitzen«, gaaer han (S. 38-85) over til »Stavnsbaandet« og (S. 85-112) til »Rytterdistrikterne« (»Krongodserne, Rostjeneste«). — Hverken Trældom, Vornedskab eller Landmilitz høre dog til hans egentlige Æmne, og det er derfor heller ikke ret meget, han som i en Indledning giver os om dem. Han medtager dem nærmest kun for at gjøre Læseren det fatteligt, hvorledes Stavnsbaandet kunde blive til, hvorledes — det ene Slags Trældom kunde gaa over i det andet. Det er altsaa langt fra udtømmende, hvad der meddeles om Trældom og Vornedskab, men det giver sig heller ikke ud for at være det. — Noget fyldigere ere Meddelelserne om Landmilitzen, hvilke han selvfølgelig begynder med Forordningen af 5te Maj 1612 (det synes dog ikke at have været ham fuldt klart, hvad Fridericia udvikler, at i samme Forordning laa »den første Spire« til Stavnsbaandet), og det er i højeste Maal ubyggeligt, hvad vi her læse om Maaden at indfange Landsoldater paa: det minder os om lignende Røvertog i Rusland, Tyrkiet og andre barbariske Lande. — Hvad der paa dette Sted (S. 38-85) gives om Stavnsbaandet, er ogsaa nærmest kun en historisk Indledning. Den 21aarige Materialkusk paa Vemmetofte, Mads Hansen, var saaledes født paa en Gaard, der hørte til Ryttergodset, men siden kom under Gisselfeld, og var ovenikjøbet en Ryttersøn. Han krævedes nu fra Vemmetofte tilbage til Gisselfeld som dette Gods »tilhørende«, og paa Gisselfeld Birketing afsagdes d. 20. Oktb. 1720 den Dom, at »han bør for Vornedret at pleje fri at være«, men, da han ikke har »forsynet sig med rigtigt Pas« osv., bør han »forføje sig tilbage til Gisselfeld Gods, dèr at forsyne sig med rigtigt Pas, Skudsmaal og Tilladelse, førend han paa

andre Steder eller i anden Tjeneste kan antages«. Saaledes tolkede man Landmilitisforordningen af 19. Febr. 1701, og saaledes »brugtes nu Stavnsbaandet mere og mere for at holde Karlene tilbage paa Godset eller til, hvis de vare undvegne, da at tvinge dem tilbage igjen«. Derpaa anføres Exempler baade fra Sjælland og Jylland, og, hvor andet ikke kunde batte, tog man Vold til Hjælp, ligesom tidligere mod de Vornede.

I den store nordiske Krig faldt mange Soldater, Folkmængden tog af, Agerbruget forsømtes, og — især da den kortvarige Frihed under Kristian den Sjette afløstes af et endnu strammere Baand — flygtede den vaabenføre Ungdom skarevis ud af Landet. Nu kom det virkelige Stavnsbaand (4. Febr. 1733), og i den følgende Menneskealder strammedes det yderligere og yderligere. Der førtes en evig Kamp i Befolkningen. De unge Karle søgte alle mulige Udveje for at unddrage sig fra Udskrivning: hvis de ikke rømte, trak de det ud med den første Altergang, indtil ogsaa dette Kneb blev dem forbudt (forinden de havde gaaet til Alters, kunde de ikke udskrives), eller de lemlæstede sig, skjønt ogsaa dette medførte haard Straf, naar de overbevistes om, at Lemlæstelsen var forsætlig. De kunde dog ogsaa frikjøbe sig for at blive Soldat, hvis de vare istand til at skaffe Pengene; men, saa vidt »skjønnedes«, tog Godsejeren sædvanlig 50 Rdl. for et Fribrev (S. 84)*), hvorimod paa Ryttergodserne Kongen solgte et Fripas for 20 Rdl., som tilfaldt Sømandsskolen paa Møen. Det var nu Fripas for Værnepligten, hvad et Fripas kostede, der ikke alene frigjorde for denne Pligt, men tillige for Stavnsbaandet, lære vi derimod ikke**). — Hovedgrunden til de

*) Fridericia siger («Den danske Bondes Frigjørelse,» S. 27), at Kjøbet af Fripasser, der solgtes til meget ulige Priser, kostede »fra 50 til 100 og 200 Rdl.»

***) Vi kunne i saa Henseende bemærke, at ifølge hans Dattersøns Meddelelser til os købte den 32aarige Dines Kristensen af Handest (Glenstrup Sogn) 1763 sin fuldstændige Frihed af Generalmajor C. D. Lüttichau paa Tjele for 500 (fem Hundrede) Rdl.

unge Karles Frygt for Soldaterstanden var selvfølgelig den oprørende Behandling, for hvilken de vare udsatte, særlig af de tyske Korporaler, og paa hvilken der gives os Exempler nok. Men imellem Godsejerne indbyrdes og imellem dem og Regimentscheferne førtes der ligeledes stadige Sager om de Karle, som de mente »tilhørte« dem, saa Tingbøgerne fik Stof nok at opbevare.

Afsnittet »Rytterdistrikterne« (S. 85-112) slutter sig nær til begge de foregaaende, som det paa en Maade udfylder. Af særlig Interesse er Skildringen (S. 89-93) af den Ødelæggelse, hvorfor det ulykkelige Møen var Gjenstand, mens Generallieutenant Samuel Kristof v. Plessen 1685-97 laa der med Hestgarden; men i det Hele taget vare Rytterne allevegne særlig hadede for den Haardhed og Raahed, hvormed de optraadte, og alle de barbariske Straffe, ved hvilke man vilde ave dem, frugtede kun lidet. — Ved Frederik den Fjerdes Død gik det dog tilbage med Ryttervæsenet: allerede Kristian den Sjette nedlagde Tryggvælde Rytterdistrikt og solgte Godset, og i Aarene 1764-74 solgtes endvidere 71 Hundreddele af Krongodserne (ø: 43,540 Tdr. Hartkorn af 61,300) for 5,190,311 Kurantdalere (ø: omkring 119 Kurantdaler for Tønden). Men højest gik de møenske 1806 Tdr. (de kostede henved 214 Kdl. Tdn.), saaledes havde Øen oppet sig i de 72 Aar siden Plessens Regimente; dernæst kom de 5,798 fynske (198 Kdl.); saa de 6700 koldinghusske (146½ Kdl.), de 2236 dronningborgske (138 Kdl.); men nu komme vi under Gjen-

Men det er jo kun et enkelt Exempel, som ikke siger meget, og siger saa meget mindre, som Dines baade var en ualmindelig dygtig og meget velhavende Karl, som Lüttichau nødig vilde af med, hvorfor Lüttichau ogsaa, da han lagde Friasset ved Siden ad de af Dines optalte 500 Rdl. paa Bordet, sagde: »Nu kan Du tage hvilken af Delene Du selv vil, men jeg raader Dig i al Venlighed til at tage Pengene, som Du vil have mere Gavn af end af Passet.« Dines tog dog Passet med de Ord: »Nej, nu maa Gud Herren raade for Lykken, men a vil li'godt helst ha' min Frihed!«

nemsnittet: de 6932 skanderborgske (112 Kdl.), de 4898 vordingborgske (107 Kdl.), de 5371 antvorskovske (75 Kdl.), de 445 Tdr. Strøgods i Sorø Amt (70 Kdl.), de 9276 falsterske (68 Kdl.) og sidst Frederiksbergs Hovmarker, hvis 78 Tdr. kun indbragte 1000 Kdl. eller knap 13 Kdl. Tønden. Desværre kjøbtes kun en ringe Del af Bønderne (nærmest det koldinghusske Distrikt samt Dele af det møenske og falsterske), hvorimod det vordingborgske Distrikt blev delt i tolv Hovedgaarde, det skanderborgske i ti og Hovedmassen af det falsterske ligeledes i ti.

— Det langt større Afsnit (S. 113-393) bærer Bogens Hovedtittel »Fra Stavnsbaandet« og maa da ogsaa agtes som dens egentlige Kjærne. Det falder atter i to mindre Afsnit: »Bonden og hans Hjem« (S. 113-292), der særskilt omhandler: Byen; Gaarden; Bohavet; Klæde- dragten; Avlsredskaber; Husdyr; Haven; Marken; Fælles- skabet; Udskiftningen; Gaardfæste og Gaardfæld; Skatter og Afgifter; Restancer og Forstrækning; Tiendetagning; Hoveri; ond Behandling; Følger af ond Behandling; Selv- ejerbonden; Husmændene; Tyende og Tyendeløn; — og »Bondens Liv og Levned« (S. 293-393), hvis Under- afdelinger ere: Bonden plejer Retten; Drukkenskab; ulov- lig Skovhugst; Skjænden, Klammeri og Slagsmaal; For- brydelser og Straffe; Fattige; Tro og Vantro; Gilder, Skikke og Lege. Endelig følger »Skolen« (S. 394-420) »Kirken« (S. 421-433). Saa slutes Fremstillingen med »Lænkerne falde — Frigivelsen kommer« (S. 433-456), og hele Bogen slutter med »Henvisninger til Tingbøger og øvrige benyttede Kildeskrifter« (S. 457-463).

Selv den, der ikke vil finde meget nyt i disse Afsnit, anbefale vi dog at læse dem, da han her vil finde en samlet Oversigt over vor Landalmues Liv og Færd for hundrede, halvandet hundrede Aar siden, dens Nød og Elendighed, og den var stor, og dens Skikke og Glæder, og de vare faa og ensformige, vil finde et Billede af hele dens aande- lige og sædelige Fysiognomi. Forfatteren lægger lige saa lidt Skjul paa Bondens daarlige som paa hans gode Sider, og

han fremhæver lige saa fuldt det Gode som det Onde hos Herremanden og de øvrige kjoleklædte Stænder, hvor han finder det. Lidt vel udførlig, lidt bred, kan han nok være, som i Skildringen af de bekjendte skrækelige Skjæbner, der timedes Landsdommer Knud Ahasverus Becher paa Bækkeskov (S. 260-273) og Godsejer Rasmus Randlef paa Skerring-Munkgaard (S. 273-277), særlig den første; men saa er Alt ogsaa vidnefast. Han skjuler ikke, at Ukyndighed »kunde komme paa Højsædet, da Bonden beklædte Dommersædet«, og at vi kunde have Herredsfogder, der maatte erklære om sig selv, at de »hverken kunde læse eller skrive« (ja, det var rigtignok 1552, at Nils Jakobsen paa Langeland erklærede dette, men den samme Erklæring kunde godt været given et Stykke senere); og især var det misligt paa en Tid som 1710-30, da de fire mest brugte Sagførere paa Gisselfeld Ting vare Oluf Tønsberg fra Kongsted, der tidligere var dømt til Arbejde paa Bremerholm i tre Aar og af Fru Merte Urne paa Lindersvold skjældtes for »Skalk, Skjælm, Kjæltring og Falskner«, uden at han kunde faa Dom over hende; Jon Bjørn af Ebbeskov, der var lige saa ilde faren, naar man i selve Retten skyldte ham for ulovlig Skovhugst og for at have brændt sin Gaard af for ved Herskabets Hjælp at faa en ny Gaard; samt Oluf Ring af Faxe og Peder Riis af Hellested, der ikke havde noget bedre Lov end de andre og særlig vare kjendte som Drukkenbolte og Slagsbrødre. — Men i Modsætning [til saadanne Retshandeler dvæler Forfatteren (S. 299-312) med særlig Glæde ved Bystævne, Sognestævne og Grandestævne, samt ved Byernes Vedtægter, de saakaldte Vide- og Grandebreve; og det kan heller ikke nægtes, at der var noget smukt i, at »alt skulde afgjøres hjemme paa Bystævnet«, saa man saa lidt som muligt tyede til Tinget, om end Bymændene tit aftvang Synderen hans Bekjendelse ved »Prygl og Næveslag, som der ikke blev sparet paa«, og om man end ikke kjendte anden Straf, selv ikke for Tyverier indbyrdes, end Øl eller Penge til Øl (en Tønde eller en Fjerdings), som saa blev drukket op

ved et paafølgende Fællesgilde. Ved Nydelsen af »Tyvetønden« maatte Tyven selv være Vært og i den første Skaal, »Tyveskaalen«, bede sine »Brødre«, de andre Bymænd, om Tilgivelse, og — den fik han da, i det mindste med Munden, og fra det Øjeblik af skulde Alt være tilgivet og glemmt.

Æmnet er saa righoldigt, at vi umulig paa dette Sted kunne dvæle ved alle Enkeltheder. Vi skulle eksempelvis kun pege paa enkelte mindre Afsnit, saasom »Husdyr« (S. 144-68, særlig Kvægsygen); Fællesskabet« (S. 174-94); »Gaardfæste og Gaardfæld« (S. 201-24, særlig Husmændenes Angst for at blive tagne til Gaardfæstere, hvilken Angst finder en nærmere Forklaring i Afsnittet »Husmændene« S. 286-90); »Bonden plejer Retten« (S. 293-312, som vi dog allerede nys have peget paa); »Tro og Overtro« (S. 353-73); »Gilder, Skikke og Lege« (S. 373-93), hvor særlig Majgildet og Bryllupsgildet skildres os.

Selvfølgelig omtaler Forfatteren alle vor Bondestands Velgjørere lige fra A. G. Moltke, som var »den første, der lagde i Vej for Agerbrugets Fremme«, gennem J. G. Moltke, Reverdil og Oeder til Kronprins Frederik, begge Reventlowerne, Colbjørnsen og Bernstorff, og af flere af dem giver han smaa Biografier. Paa Colbjørnsen har han imidlertid delvis faaet et skjævt Syn (s. S. 449, l. 11-7 fr. n.), som han vilde have faaet rettet, hvis han havde kjendt Prof. E. Holms to nyeste (dengang endnu ikke udkomne) Skrifter: »Kampen om Landboreformerne« og »Den offentlige Mening og Statsmagten« osv. Han vilde da have vendt sig bort fra sin mudrede Kilde.

Vi ville ønske hans Bog en stor Udbredelse. Det skader ikke at vide og mindes, hvor meget der har været kroget og i Tidernes Løb er blevet rettet. Vi lade ham selv tale: »Lænkerne vare faldne. Bønderne kunde træde ind i det nye Aarhundrede som frie, hæderlige Borgere i Staten. Undertrykkelsens og Fornedrelsens Baand, der fra Trældom gennem Vornedskab senest havde mærket Bonden i Stavnsbaandets Dage, vare endelig løste for evig.

Og det bør stedse mindes, at Frihed var skjænket Danmarks Bondestand, før Bonden i noget andet Land fik Lod og Del i en lignende Frigjørelse.« Derfor blev ogsaa Frihedsstøtten udenfor Københavns Vesterport rejst, »det skjønneste Mindesmærke, noget Land kan opvise.«

2) **Johannes C. H. R. Steenstrup.** *Den danske Bonde og Friheden. Otte Foredrag over Bondestandens Fortid, holdte under Forberedelserne til Hundreedaarsfesten for Frigjørelsen.* Andet Oplag. Ved Udvalget for Folkeoplysningens Fremme. 203 S. lille Oktav.

Tilfældig kjender jeg ikke 1ste Oplag af denne Bog, men Forfatteren siger selv i et Forord, at 2det Oplag »fremtræder i uforandret Skikkelse; kun ere en Del fremmede Udtryk fjærnede og nogle Forklaringer tilføjede.«

Han siger endvidere, at hans »Maal« er: »at komme bort fra en vis klynkende Anskuelse af Fortiden og især af vor indre Udvikling, hvorefter danske Mænd ikke ret tør se Landets Fortid omtrent paa noget Tidspunkt i Ansigtet, og det især fordi der formentlig møder os Synet af forsætlig Undertrykkelse og uheldige Love.« Jeg skal hertil bemærke, at man ikke har nødig at »klynke«, fordi man seer Fortidens »Undertrykkelse«; der er noget, som hedder Harm e, og som i sit Væsen skiller sig vidt fra Klynk. Man kan godt »se Fortiden i Ansigtet« trods al dens »forsætlige Undertrykkelse« og alle dens »uheldige Love«; man glædes da kun over, at alt nu er anderledes. Steenstrup har selv en Følelse heraf, han siger (S. 17): »Ikke én af samtlige nulevende Danske vilde ved at hensesættes til hine Tider [ø: Oldtiden] kunne andet end harmes over, i hvilken overvættes Grad Uret og Tyranni vare raadende. Enhver virkelig frisindet Mand vilde føle sig saaret over, hvorledes den Selvstændighed og Uafhængighed, som en Statsborger maatte være berettiget til at forlange,

blev krænket, og ved at se, hvor lidt virkelig frie Rørelser da vare mulige.« — Hvad har da bragt Prof. St. til den mindre vel valgte Udtalelse i Forordet? Han vil i dette sit Skrift imødegaa en mindre velvalgt Udtalelse af (som han selv siger) »en af vor Historieskrivnings mest fortjente Mænd, C. F. Allen«, en Udtalelse, der lyder saaledes: »I Danmark herskede i Oldtiden Folkefrihed i dette Ords videste Betydning«. Dette kalder Prof. St. »en saa bundurigtig Opfattelse, at den fortjener at mødes med den bestemtteste Protest«, og den er visselig ogsaa urigtig, især hvis man tager »Folkefrihed« i den samme Mening som St., og ikke i den snævrere, som vistnok Allen her har tænkt sig (ø: alle deres Frihed, som ikke hørte til Trællene). Men det er desuagtet et Spørgsmaal, om det havde været aldeles nødvendigt for at hævde sin egen modsatte Anskuelse ikke alene at gaa A. saa haardt paa Klingen, som skeet er S. 2 og 17, men endog at afskrive og underskrive Paludan-Müllers Dom i — en Anmeldelse af Allens »Lærebog til Skolebrug«, hvor Dommen selvfølgelig var helt anderledes paa sin Plads. Vi skjønne ikke, at Prof. St. herved i mindste Maade har højnet Indtrykket af sit ellers varme og raske 1ste Foredrag om »Demokratiske Højsletter og Lavlande«, et smukt billedligt Udtryk for de saa højst ulige saakaldte »demokratiske« Forfatninger*).

I sit 2det Foredrag, »Den uselige Bonde«, godtgjør Prof. St. klart og udtømmende, at Udtrykkene »den uselige Bonde«, »den arme, fattige Bonde«, »den fattige, graa Bonde«, hvad enten de forekomme i Kæmpeviserne, i Ansøgninger eller anden Skrift fra Fortiden, paa ingen Maade kunne eller skulle tages bogstavelig. Saa maatte det samme være Tilfældet med »vi fattige Kjøbstadsmænd« »vi fattige Præster«, »vi fattige Adelsmænd«, som man lige saa hyppig støder paa. Han kunde ogsaa gjerne have mindet om Gustaf Vasas Brev til hans Søn Erik, den

*) S. 38, 40, 43 og 95 maa Allen atter holde for, ikke at tale om alle de mange Steder, paa hvilke der aabenbart sigtes til ham.

Gustaf Vasa, som ikke alene raadede over hele Sverrigs Rige, men i en fuld Menneskealder havde vidst at gjøre sig sin næsten uindskrænkede Kongemagt særlig indbringende og derfor havde alle »Eskilds fire store Hvælvinger« fuldproppede af Sølv, Guld og Juveler, — han bebrejder 1559 sin Søn, at Søsteren ved ham er »kommen uti ett uppenbart rykte uti hvars mans mun, dig sjelf, oss och alla dina fattiga syskon och vår hela slägt till ett evigt förtal och försmädelse«. Han agter dem ikke for »fattige«, han stakler dem kun, fordi de ere blevne til Folkesladder. Men maaske har Prof. St. ikke i det Øjeblik mindets Brevet, eller han har agtet det for overflødigt, hvad det i Virkeligheden ogsaa var. — Naar han (S. 44) vil afvise den Paastand, som jævnlig er fremkommen fra flere Sider, at »i [Bønder-] Husene færdedes Side om Side med Mennesket ikke blot allehaande Fjærkræ« . . . og i den Anledning skriver: »Enhver kan sige sig selv, at saadan har det aldrig nogensinde seet ud. En saadan Levevis kan maaske findes hos fjærne Landes Vilde, men sandelig ikke hos danske Avlsbrugere paa noget historisk Tidspunkt i Oldtid, Middelalder eller nyere Tid«, — da tillade vi os at henvise ham til S. Kjærs »Fra Stavnsbaandet«, S. 123 (jfr. S. 125 o. fl. St.), hvor han i »Dagligstuen« vil finde baade »Hønsebænken« og »Gaasebænken«. Enhver af os gamle, der har henlevet sin Barndom og Ungdom paa Landet, vil desuden kunne vidne, at han selv hist og her har i sin Tid seet noget lignende*).

Det lille Foredrag, det 3die (»Hvorledes blev Bonden vorned?«), er yderst interessant. Prof. St. er ikke utilbøjelig til at henlægge Vornedskabets Oprindelse allerede

*) Vi tillade os yderligere at henvise ham til S. 667 i det Følgende, hvor han vil finde en Samtidig Meddelelse fra 1788, — samt til Mejborgs »Gamle danske Hjem« S. 85, hvor han vil se, at i Kjærteminde havde en Avlsbruger endnu for 30 Aar siden Lam i Dagligstuen, og at i det nordlige Vendsyssel tager man endnu den Dag i Dag Læmmefaarene ind; hvor der desuden meget rigtig bemærkes, at selv hos Ivrrere mod Skikken (jeg skal sandelig ikke forsvare den) have »Hunde og Katte fri Adgang overalt.«

til Erik Pommerinkes Tid. Vi kjende vel ikke Loven, som indførte det, og der er sagtens aldrig udkommet nogen saadan almindelig Lov; men Sortedøden, de mange Krige og gjentagne Oprør havde affolket Landet og gjort mangfoldige Byer og Gaarde øde. Landet savnede derfor Arbejdere, og megen Jord, som tidligere havde været under Ploven, laa aldeles udyrket. »Vornedskabets Formaal var [altsaa] at skaffe Jorden dyrket og formindske Mængden af det øde Gods . . . Hensynet til at skaffe det øde Gods bebygget har aabenbart været det bestemmende for Indførelsen.«

»Det var en Betingelse for Landets Bestaaen, at der svaredes Skatter, og den væsentligste Del af Skatterne hvilede paa Jorden; derfor fordrede Staten, at dens Selvejere enten selv skulde dyrke deres Jord eller lade den dyrke ved andre, eller ogsaa, at de skulde sælge den til Bønder, som kunde dyrke den.« Det hedder i Laalands Vilkaar (1446), at »den Jorddrot, som har en Indsidder boende paa sin Grund, skal skaffe ham Bolig eller Grund at besidde; og, gjør han det ikke, vil Kongens Foged skaffe ham Bolig paa Kongens Grund«; thi Landet trænger saa haardt til Agerdyrkere, at, hvis vedkommende Husbond ikke vil eller kan skaffe Indsidderne Gaard og Grund, saa vil Kongen gjøre det. »Atter her møder os et landøkonomisk og statsøkonomisk Hensyn som det raadende, ikke en Tvang, der aabenbarer sig som Frugt af en voldsom Herskesyge hos tyranniske Herremænd eller Prælater«. (Jfr. hermed, hvad Forfatteren klart og indlysende udvikler S. 91-92).

— Dernæst paaviser han, hvorledes baade i Mecklenburg, Brandenburg, Lifland, Kurland og Rusland Vornedskabet af samme Grunde og omtrent samtidig udviklede sig, men endte allevegne i Livegenskab; medens hos os Vornedskabet »ikke har gjort det skjæbnesvangre Skridt hen til det fuldstændige Livegenskab, som ellers møder os overalt; det har netop beholdt sit oprindelige Karaktermærke ubeskåret — at tilsigte Jordens Bebyggelse og stanse Udbredelsen af det øde Gods.«

I det endnu kortere Foredrag (det 4de): »Kampen

om Retten mellem Herskab og Bonde«, søger Forfatteren at godtgjøre, at »Bonden efterhaanden vinder en større Ret over Jorden«. »I det ældste Fæsteforhold«, siger han, »drejede det sig kun om Brugen af Jord, eftersom Fæsteren selv medbragte Husene og tog dem med sig, naar han drog bort. Kvæget skaffede han ligeledes selv, og Lejemaalet af Jorden lød kun paa ét Aar med tre Fjerdingsaars Opsigelsesfrist.« Først Kristian den anden bød, at der skulde fæstes paa ti eller tolv Aar, kortere eller længere, som man kunde enes om. For at vinde Bondens Yndest gav saa Oprørskongen Frederik den første den Bestemmelse, at ingen Bonde, som bygger og forbedrer sin Gaard og redelig udgiver Skyld, Landgilde, Gjæsteri osv., skal kunne udvises af sit Fæste. Saaledes »bliver med ét Slag det saakaldte Livsfæste indført«. Men Frederik den anden gik endnu videre paa Krongodset: han bestemte, at Enken efter en Fæster kan forblive i Fæstet, saa længe hun ikke gifter sig paany. Saafremt Bonden ikke var vorned, havde han derimod fuld Frihed til at opsiges sit Fæste og drage bort. »Kun Husbonden var bunden: han kunde ikke forjage den Fæster, der efterkom sin Fæstepligt«. — Men Bonden havde erhvervet andre Privilegier: »der kunde ikke affordres ham højere Landgilde (Fæsteafgift) eller mere Hoveri eller Gjæsteri end det, der fra gammel Tid var svaret af den [fæstede] Ejendom«. Kun med Hensyn til Indfæstning havde Husbonden frie Hænder, men han skulde nødvendig skrue den for højt op, saa længe der endnu fandtes saa mange øde Gaarde, som det gjaldt om at finde Fæstere til. Han skulde jo dog se at faa nogen Indtægt af sin Ejendom. — Men saa, siger man, var end Landgildet nok saa bestemt, saa var dog Hoveriet ubestemt. Forf. mener imidlertid, »at der i ældre Tider ikke var nogen saa stor Ubestemthed eller i det Hele synderlig Vilkaarlighed i den Maade, hvorpaa Hoveriet fordredes«; først de trykkede Tider i det 17de Hundrebaar medførte«, »at Bonden ved forøget Arbejde maatte yde Vederlag« for al den Hjælp, han paa mange Maader

modtog af sin Husbonde. Da, maa man altsaa mene, blev Hoveriet baade ubestemt og vilkaarligt. Men Forf. har endnu en Trøst: Husbondforholdet førte de to Parter mere til at støtte hinanden gjensidig end til Kamp mod hinanden; thi: »Husbonden kunde ikke uden stor Fare for sig selv undertrykke Bonden. En øde Gaard« [af hvilken han ingen Landgilde fik og ingen Hjælp ved Hovedgaardens Drift] »var den truende Udsigt.« Og omvendt vidste Fæsteren meget godt, at, naar han kom paa Kant med Husbonden, fik han ikke al den Hjælp af ham, som han i saa mangfoldige Tilfælde trængte til. Altsaa — af Klogskab maaatte de være billige mod hinanden og »gjensidig støtte hinanden«. Ja tilvisse! al Ubillighed, al Ukjærlighed hævner sig selv i Længden! Naar vi blot alle i enhver Stund vilde mindes dette og handle derefter! Men saa trængte vi jo til ingen Love! saa var det bedst at brænde dem alle, Grundloven først og fremmest! Indtil hele Verden bliver saa klog, er det dog vistnok bedst, at den Enkeltes Rettigheder og Pligter ere nøje bestemte, og jeg véd heller ikke rettere, end at den sanddrue Krønneke vidner, at det ubestemte Hoveri førte til Ødelæggelse baade for Bonde og Herremand. Dette lære vi af Professorerne E. Holm og Falbe-Hansen og af mange andre, saasom af Kjær og Fridericia. Og det fulgte desuden med indre Nødvendighed af sig selv. Hvor en Hjælp ydes af og med Kjærlighed, er det rimeligt, at den vil have gode Virkninger baade for Yder og Modtager; ikke saa, hvor den kun ydes af Tvang eller Klogskab. — Ifølge denne min Opfattelse er det selvsagt, at jeg har et helt andet Blik paa Selveje end Prof. St., skjønt jeg meget vel véd, at Selvejere baade før og nu have søgt tilbage til Fæste.

I 5te Foredrag: »Dommen over Vornedskab og Stavnsbaand«, gives der (S. 88-89) en kortfattet men træffende Skildring af det sørgelige ved Vornedskabet, seet fra et rent menneskeligt Stade. S. 91-92, om Vornedskabets Tilblivelse, have vi alt ovenfor gjort opmærksom paa. S. 101-104 viser os klart og skarpt, hvad der skiller

imellem Vornedskab og Stavnsbaand paa den ene Side og det hos os ukjendte Livegenskab paa den anden Side. — Der er dog Ting i dette Foredrag, om hvilke vi ikke kunne være fuldstændig enige med Forf., men dem skulle vi her ikke nærmere fremhæve. Det er kun et Par Sætninger paa Side 86, som vi et Øjeblik skulle tillade os at dvæle ved. Vi forstaa ikke Sætningen: »En Bonde kunde altsaa [under Vornedskab] sælges, men kun under Forudsætning af, at han ikke var bosat og kun én Gang*^{*)}. Naar Husbonden solgte den Gaard, paa hvilken han var »bosat«, fulgte han saa ikke med ligesom Gaardens øvrige Besætning? og blev han ikke saaledes »solgt« (gik med i Købet), uagtet han var »bosat«? Og nu: »kun én Gang«! Naar A havde solgt (mageskiftet) Bonden Jens til B, kunde B saa ikke næste Dag sælge ham til D, om han lystede, og D. atter til E? Var der noget Lovbud, som udtrykkelig sagde, at den Bonde, som én Gang var solgt, kunde aldrig og af ingen anden sælges paany? Det synes at maatte være Mening, thi det er klart af sig selv og behøvede derfor ikke at siges, at man lige saa lidt kunde sælge en Bonde som nogen anden Ting to Gange uden først at have tilbagekjøbt ham. Men jeg skjønner heller ikke, at der er nogen ret Mening i det andet, thi, naar man gav sig Tid til at lede efter, vilde man vistnok med Lethed finde, at den samme Vornedbonde Gang efter anden var solgt som Vedhæng ved den Gaard, paa hvilken han var »bosat«. Jeg skal derfor nøjes med at henviser til, hvad jeg netop har liggende for mig: J. A. Fredericias »Aktstykker« osv. S. 173, hvor (selvfølgelig i Stavnsbaandets Dage) Professor Hübner siger om Peder Hansen, som man stod i Færd med at mageskifte sig til, at han ikke fatter, hvorfor han ikke allerede er Konsistoriets Mand, dersom han ikke »ved et andet Mageskifte er kommen fra os.« Muligheden heraf forudsætter han, thi den var langtfra ukjendt. — Naar det lidt senere hedder:

*) De her udhævede Ord, have vi tilladt os at udhæve.

»I øvrigt vare Salg efter Reformationstiden ingenlunde sædvanlige«, da mene vi, at det lige saa godt kunde hedde »ingenlunde usædvanlige«, især naar man tager Hensyn til de utallige Mageskifter af Gods.

Det 6te Foredrag, »De tunge Tider«, viser os Tilbagegangen særlig i de gamle Godsejerfamiliers Kaar, men at man samtidig med større Iver tog ved at drive sin Jord og at samle Gods omkring Hovedgaardene. Borgerlige Slægter kom i Besiddelse af flere af disse uden at have tilstrækkelig Formue. Det patriarkalske Forhold ophørte nu, hvor det tidligere havde fundet Sted. Den fattige Bonde kunde ikke udrede, hvad han skulde, men maatte tværtimod jævnlig støttes, ikke sjælden over Godsejerens Evne. Sine Arbejds kræfter havde han dog; med dem kunde han betale en Del af den Hjælp han fik, og man trængte stadig til mere Hovning til Herregarde, hvis Jordtillæg og Tal idelig voxede. Men i samme Mon voxede det ubestemte Hoveri, thi Regeringen havde 1648 erklæret det for »selvfølgelig, at det Arbejde, for hvilket Slottet [Gaarden] har behov, skulle Bønderne yde« (S. 115), og Bondens »Arbejds kraft var en uudtømmelig Kapitalbeholdning, som Herskabet ikke undlod at lense til sidste Mulighed« (S. 117). Lidt efter lidt blev da Bonden »et Tyende«, der agtedes og behandledes som saadant. Nu fremhæves de mangfoldige andre Tryk, som Bonden led under, men — og dette er fuldkommen rigtigt — ligefuldt kan Skildringen sluttet med den Betragtning: »Man kan iøvrigt tage selv de mørkeste Skildringer for sig, som man kan finde i Kilderne, og Billederne fra nogle af de mest plagede sjællandske Amter ere kjendte nok, saa vil man ikke finde noget Sidestykke til den Fortrykthed, under hvilken Bønderne levede i andre Lande« (S. 122), i Holsten selvfølgelig med.

Det 7de Foredrag, som optager 40 (firti) Sider, det er $\frac{2}{9}$ (to Niendedele) af hele Bogen, handler om »Borgerlig Frihed i Danmark og England i forrige Aarhundrede«, og kommer (S. 161) til det Udslag: »Hvad

den almindelige borgerlige Frihed angaaer, hvorved jeg forstaaer en retfærdig og rimelig Beskyttelse for Person og Ejendom, . . . saa var der langt mere heraf i Danmark end i England.« Det er egentlig det samme, som, hvad vi nys anførte, er sagt os S. 122, kun at, hvad der hist sagdes om Bønderne alene, her er udvidet til flere Lag af Folket, mens »i andre Lande« her er indskrænket til England alene. Forf. siger S. 159: »Det vilde føre mig for langt, om jeg skulde omtale alt, hvad der kunde oplyse om, hvor megen Ufrihed der var i England, og hvor megen Frihed i Danmark . . . Jeg maa desuden udtrykkelig bemærke, at jeg ikke har stillet mig den Opgave at afveje, om den engelske Lovgivning i sin Helhed var bedre end den danske, eller om det omvendte var Tilfældet.« Denne Afvejning ligger heller ikke for hans Anmelder. Jeg skal kun erklære, at han vistnok har fuldstændig Ret, naar han paaviser, at der var meget stygt, ja umenneskeligt, i de engelske Love og deres Anvendelse. Men jeg hylder ikke det romerske Ord »commune naufragium dulce« (fælles Nød gjør Pinen sød), og jeg siger ligefuldt uden »at klynke«, at den danske Bondes Rets-tilstand var utaalelig. At Menneskerov til Hæren (og til Flaaden) ogsaa her fandt Sted, se vi af samtidige Tingbøger; de kunde ske i Fredstid som i Krigstid, af Værne-frie som af Værnepligtige, og man skyede heller ikke her at vælge Kirken til Skueplads for sin Voldsfærd, eller at rive Manden bort fra Hustru og Børn. Jeg skal henvise til, hvad der netop ligger mig lige ved Haanden: S. Kjær »Fra Stavnsbaandets Dage« S. 27-31, S. 48-53, S. 67-71 o. fl. St. — Paa S. 126-27 (jævnfør S. 8-11) slaer Prof. St. endvidere fast, hvad der er lige saa haandgribeligt som soleklart, men hvad Folk desuagtet synes saa uvillige til at nemme, at Betydningen af Ordet »Bonde« var i Oldtiden himmelvidt afvigende fra Betydningen af det samme Ord i voré Dage. Og det vilde ikke have lidt at sige, om det kunde lykkes ham at klare denne jævne Sandhed for alle de taagede Hjærner.

8de og sidste Foredrag handler om »Frigjørelsen«. Efter at have omtalt, hvad der var gjort i Holsten, og hvad man havde prøvet paa at gjøre i Preussen, siger Forfatteren: »Frederik, den preussiske Konge, havde faaet at mærke, hvor uvillig Adelen var til at slippe Lænkerne, og han havde bøjet sig. Frederik, den danske Kronprins, havde følt den samme Modstand hos danske Herremænd og Proprietærer. Han havde ladet ogsaa uvillige og modstræbende Godsejere faa Sæde i Landbokommissionen, men han havde ikke tilladt deres Villie at være den bestemmende. Forordningen af 1788 med en ypperlig Række af andre Lovbud viste hans dristige Mod og Fortrøstning til den gode Sag.« Og med berettiget Glæde og Stolthed tilføjer Prof. St. med udhævet Skrift, »at blandt alle de Riger, i hvilke Bondestandens personlige Stilling havde en Befrielse Behov, var Danmark det første, som fuldkommen og strax skaffede Friheden tilveje, medens de andre Lande først senere og langsomt fulgte efter.« For Frankrigs Vedkommende var det »hin berømte Nat den 4. August 1789, som bortblæste Livegenskabet — fjorten Maaneder efter at vi havde løst Spørgsmaalet her hjemme uden Blod! Og det vil sige uendelig meget, at Revolutioner af Samfundets indre Tilstande foregaa uden Blod.« Derpaa omtaler han Hoveriets Afløsning, Fællesskabets Ophævelse, Udskiftningsforordningen, og hvorledes vi ogsaa her gik foran (kun i Skotland var Udskiftningen ældre, endog et Par Menneskealder ældre), Loven af 8de Juni 1787 om Jorddrotts og Fæsters Rettigheder og Pligter lige overfor hinanden, Kornhandelens Frigivelse, Øxenhandelens Frigivelse, Vejarbejdets Ordning, Hegnsloven osv. Glemmer selvfølgelig heller ikke de Mænd, der, »grebne af national og patriotisk Aand,« stode Kronprinsen trofast ved Siden: Johan Hartvig Ernst Bernstorff (ja, han faldt jo noget tidligere), Andreas Peter Bernstorff, Kristian Reventlow, Henrik Stampe og Kristian Colbjørnsen. »Den Humanitetsfølelse, der . . . uagtet alle Forvildelser dog endnu paa Enevældens Tid lod Lighedsfølelsen . . . have et langt

større Raaderum her end i andre Lande, var ligesom levendegjort i disse varmtfølende Mænd, hvis brændende Hjerter gave deres Tanker Genialitet. Men dernæst havde vi en Regent, som med den dybeste Følelse, den redeligste Vilje og den skønneste Tillid til sine Raadgivere og til den Sag, om hvis Godhed han havde overbevist sig, gennemførte den store Omvæltning i Samfundets indre Bygning,« — og, vi gjentage det, gennemførte den uden en Draabe Blod!

— Vi maa slutte! — Vi have vistnok ikke udtalt os om alt, hverken det, hvorom vi ere fuldt enige med den ærede Forfatter, eller det, hvorom vi ere mere eller mindre uenige med ham; men, som sagt, vi maa slutte. Og vi slutte da med en Tak til ham. Der er Tanker i hans lille Bog, tildels helt nye Tanker, vel ikke alle lige fuldlødige, men fremførte med en saadan Overbevisningens Varme, at vi ere fuldt forvissede om, at de sande ville slaa Rod og voxe en frodig Væxt, og — de tvivlsomme ville lidt før eller lidt senere udfordre til en Modsigelse, en Kamp, igjennem hvilken Sandheden endelig bliver klaret. Men at hans Bog, som den nu er, skulde være særlig æmnet til Folkelæsning, derom tilstaa vi, at vi nære stærk Tvivl.

3) **R. Mejborg.** *Gamle danske Hjem i det 16de, 17de og 18de Aarhundrede. Billeder med Text.* Festskrift i Anledning af Hundredaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning, den 20de Juni 1888. Udgivet paa Foranstaltning af den Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstillings landbohistoriske Udvalg. 126 S. stor Kvart. Med 151 større og mindre Afbildninger, tagne af 40 af vore Kunstnere.

Dette smagfuldt udstyrede Pragtværk er trykt paa fint, tykt, smukt Papir hos Thiele. (Der skal dog ogsaa findes en jævnere udstyret Godtkjøbsudgave.) Forfatteren

fik ved Finantsloven for 1883 Midler til foreløbig at afslutte sine tidligere begyndte Undersøgelser, og, siger han, »den Velvillie, jeg overalt mødte i Tusinder af Hjem, gjorde Arbejdet let og Resultaterne sikre«. — Oprindeligt havde »Udstillingskomiteens landbohistoriske Udvalg« kun sat Sidetallet til 64 og Billedtallet til 50, men det fandt sig i, at Sidetallet blev det dobbelte og Billedtallet det tredobbelte. Vi kunne kun hjærtelig takke Udvalget, men selvfølgelig var det endda kun et Uddrag af det indsamlede Materiale, der nu blev brugt, og vi maa alle ønske, at Resten ikke en Gang skal komme til at henligge paa et af vore Bibliotheker, kun tilgængelig for Faa, men at den lidt før eller lidt senere i alt væsentligt maa blive hele Almenhedens Ejendom.

S. 1-34 behandle vore »Herregaaarde«, men iblandt dem særlig: Lillø og Glimminge (Skaane), Borreby og Rygaard (Sjælland), Holckenhavn og Hesselagergaard (Fyen), Vorgaard, Høgholt og Tjele (Nørrejylland). Dernæst komme vore »Kjøbstæder« (S. 35-75), og iblandt disse dvæles der særlig ved Flensborg, »som i lang Tid var Danmarks anseeligste Kjøbstad«, men Ribe, Kolding, Horsens, Randers, Aalborg, Odense, Assens, Næstved, Kjøge, Helsingør, Stege, Rønne og Malmø glemmes heller ikke, selvfølgelig da heller ikke Kjøbenhavn. Endelig optages S. 76-123 af vore »Landsbyer«. For at vise Modsætningen i Bygningsmaade er der sluttelig skjænket de holstenske Landsbyer et Par Sider. For Sammenligningens Skyld henvises der dog jævnlige i hver af de tre Grupper til Bygningsformer i de to andre Grupper. — Det er imidlertid ikke udelukkende Bygningsstof, Bygningsmaade og Bygningsformer der omhandles; der dvæles med samme Omhu ved allehaande Indbo, Bohave, Prydelser o. s. v., ved Bænke, Senge, Ovne, ved Tapeter (»Drætter«), Paneler og Malerier, Snitværk, Syninger og Væverier, Lysekroner og Lamper, Tæpper, Duge, Haandklæder o. s. v., saa, hvis der i og ved vore Huse skulde findes noget som helst af Interesse,

der ikke var medtaget, maa det upaatvivlelig ene skrives paa den begrænsede Pladses Regning.

Jeg er imidlertid altfor lidet sagkyndig til at turde indlade mig paa noget af det hele Bygningsvæsen; ved grundig at godtgjøre, at jeg ikke kunde skjælné mellem det mere og mindre væsentlige, vilde jeg kun lægge min egen Uvidenhed for Dagen. Det samme gjælder egentlig om Bohave. Jeg skal i al Beskedenhed afholde mig fra alt, hvad der angaaer Kunst i en hvilken som helst Retning. Jeg skal kun meddele nogle enkelte Træk af det meget, Forfatteren har uddraget af samtidige Aktstykker som Bidrag til en historisk Skildring af Folkets Tilstand paa de givne Tider.

(S. 21-22): »I deres Velmagtsdage stode Renæssansetidens Herregaarde som Vidner om en livsglad Slægt, der havde sit lykkelige Hjem. Men det varede kun kort, før Trediveaarskrigen kom og med den trange Aar, der satte deres Mærker her som overalt. Handelen fik sit Knæk, og Krigsstyret krævede umaadelige Summer. Kongen maatte laane hos Adelen, som igjen maatte gjøre Laan hos Borgerne. I Slutningen af Christian IV's Tid vare kongelige Gjældsbreve værdiløse Papirer, og manges Adelsmand kunde kun faa Kredit ved at stille baade Kavtion og Pant. Og dog vilde næsten ingen give Afkald paa den tilvante Luxus. Intet Under derfor, at mange Formuer, som vare nedarvede fra Slægt til Slægt, gik fuldstændig med. Da Frederik III kom paa Thronen, vare baade Kongen og Adelen bundløst forgjældede. Forgjæves stræbte fremsynede Mænd at forbedre Forholdene. Den sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede blev i mange Maader et af de mest trykkende Tidsrum. Kongen maatte efter Svenskekrigen sælge Krongodser og Kirker, ja, endog Kalds- og Birkeret. Alle Landets Stænder vare forarmede. Folk, der vare opvoksede i Overflødighed, døde i Armod. Ved fornemme Folks Jordefærd frasagde Sønner og Døtre sig Arv og Gjæld. Retten til Plads i Fædrenes Gravkapeller var ofte det eneste, der var levnet Efterkommerne af de store Slægter. — Under disse Forhold forfaldt største Delen af de gamle Pragtbygninger og ikke faa kom til at ligge i Ruiner.«

(S. 31-32): »I den sidste Halvdel af det 17de Aarhun-

drede var største Delen af disse Herligheder [ø: Herregaardenes storslaaede Prydelser] allerede forsvundne. I de slet vedligeholdte Gaarde trængte Regn og Slud ind gennem hullede Tage og knuste Ruder og ødelagde, hvad Krigerne havde sparet. Faa evnede at holde det Gamle vedlige, færre havde Raad til at anskaffe Nyt, og dog blev der under al denne Armod jaget saa ivrig efter Skin af Rigdom, som nogensinde før eller senere.

(S. 39): »Mange Fængsler vare forfærdelige. I Aarhus Kjælderfængsler, som dog maaske vare værre end de fleste andre, var der 1630 dobbelte Haandknuder til Hænder og Fødder, med Bolte og Taskelaase samt Halsjærn og Livjærn fæstede i Murene med Lænker, der vejede flere Lispund. . . . Til Forbrydere og Krigsfanger blev [i Odense] et Maaltid Mad om Dagen ofte anseet for tilstrækkeligt. Om Bevægelse i fri Luft og andre Sundhedshensyn var der ikke Tale. Fangehullerne bleve rensede med lange Mellemlum, naar de lejlighedsvis vare tomme, og der var da en saadan Stank, at Rakkeren maatte ryge forsvarlig med Malurt og Enebær, før han kunde fuldføre sit Arbejde.« — At Odense ikke var ene om et saadant Svineri, vide vi da iøvrigt af Eleonora Kristines Fængsels-historie, hendes »Jammersminde«.

(S. 54): »Den Pragt, som Frederik II's Hof udfoldede i Kolding, gav Borgerne Smag for Luxus. I Slutningen af det 16de Aarhundrede rejste de rige Kjøbmænd den ene statelige Gaard ved Siden ad den anden, og selv mindre formuende Folk smykkede sine Huse efter bedste Evne. Endnu for 50 Aar siden stod en Mængde Façader, der vare saa rigt udskaarne, at de lignede Illustrationer til Æventyr.«

(S. 77-78): »Fra det 16de Aarhundredes sidste Halvdel foreligger mange Oplysninger om den Luxus, Bønderne udfoldede. Det var endnu som i Oldtiden Skik at sætte en stor Del af Formuen i Smykker. Bondesmykkerne vare som oftest af Sølv, ikke sjælden forgyldte. De Bælter, Kvinderne bare, kunde ikke alene være vægtige, men ogsaa meget kunstfærdig forarbejdede. . . . Adelens Overdaadighed havde smittet Storborgere og Storbønder; de ledte saa Smaafolk og Tyende i Fristelse. Paa Frederik II's Tid var det ikke usædvanligt at se Bønderkarle iførte Bukser og Trøjer af engelsk Klæde, Pibekraver af hollandsk Lærred og Fløjlskuer. Koner og Piger havde Skjorter af engelsk og tysk Klæde, broderede med Snore,

Buller af Silketøj kantede med Fløjl, og Klædeskaaber forede med Silketøj. Fra det sydlige Sønderjylland og helt op i det nordlige Halland kunne vi forfølge denne Pragt; ikke engang sidstnævnte Sted vilde Kvinderne selv sy sit Tøj; det Arbejde maatte Skrædderen besørge. Kjendeligt er det, at mange anvendte mere paa Stads, end de havde Raad til. Ogsaa i andre Henseender toge Dattidens Bønder Skik op efter Adelen... Af Bohave fandtes en Del Sølvtoj, mest Skeer og Stobe, samt ikke lidt Kobber-, Messing- og Tintøj; Kisterne vare fyldte med Uldent og Linned, Lagener, Duge o. s. v.*). I Sengene var der Overflod af Dyner; Hovedpuder, som laa til Stads, havde Vaar med Kniplinger og Endestykker af Silke eller Fløjl. Møblerne, der vare Husflidsarbejde, stemte i Hovedsagen overens med dem, som endnu findes i gammeldags Bondestuer. I største Delen af Landet vare de dog udstyrede langt smukkere, end nyere Bohave plejer at være, thi Mandfolkene brugte Tælgekniven med Færdighed, og Kvinderne vare kunstfærdige Væversker«....

(S. 79-81): »Allerede i Slutningen af det 16de Aarhundrede (efter den nordiske Syvaarskrig) maatte mange Selvejere afhænde deres Gaarde. Storbønder og Borgere, Herremænd og Konger kappedes om at faa dem til Kjøbs. I Regelen overtog Sælgeren Gaarden i Fæste, men Fæstebondens trykkede Kaar kom han dog næppe til at kjende, i hvert Fald ikke strax; thi det synes at have været en staaende Bestemmelse i Skjøderne, at han enten paa Livstid eller i et Tidsrum af ti Aar skulde være fri for Ægt og Arbejde. — I den første Halvdel af det 17de Aarhundrede, da det gik tilbage for alle Samfundsklasser, fik Bondestanden det værre og værre, og efter Fredslutningen 1660 vare dens Kaar endnu mere hjerteskjærende end de øvrige Stænders. I mange Egne af Landet var der hverken Kvæg eller Korn. Rugens Pris steg til det femtendobbelte. Nogle Bønder bagte Brød af Avner, andre levede af vilde Planters Rødder; der var Sogne, hvor flere Hundrede døde af Sult. I adskillige Landsbyer vare Folkene dræbte eller flygtede, Gaardene nedbrudte eller

*) Ligesaa hos Borgerne. Det hedder saaledes S. 72: »Enken efter Raadmand Hans Dinesen, som døde i Odense 1556, var i Besiddelse af 83 Par Hørlærreds og Bialærreds Lagener, 54 Duge og 40 Haandklæder, skjønt hun havde udstyret flere Døtre og skiftet med Børn og Børnebørn«.

brændte«. — I adskillige Synsforretninger fra Kolding- og Odenseegnen hedder det: »Boligen ganske nederfalden, opbrændt og slet øde«, eller: »ingen Kvæg, Bæster eller Sæd, er som øde«. »Fæsterne bleve hængende ved Gaardene, men ejede ikke Traad eller Trævl, af hvad der var i dem. Selvejerne grebe Tiggerstaven og gik fra Hus og Hjem. Betegnende for Tilstanden er et Skifte fra 1661 efter en Gaardmand i Koldingegnen: »Befandtes der ganske intet efter den salig Mand, aleneste et gammelt Skab, som blev vurderet for tre Mark«. I den Grad greb Armoden ind i alle Forhold, at der var Steder, . . . hvor Nadveren ikke kunde uddeles, da ingen vilde borge Kirken Vin og Brød. — Folk, der have skrevet for at smigre de enevældige Konger, have givet højtravende Skildringer af Landets Opkomst en halv Snes Aar efter Krigen; men Frederik III's, Christian V's og Frederik IV's Regnskabsbøger give anden Besked. Af dem fremgaer, at en Tønde Hartkorn, som 1653 blev vurderet til hundrede Rdl. og derover, blev 1696 solgt for fem Rdl. (Strøgods) og 1702 for halvsyttende Rdl. For Skatterestanser inddrog Kronen Tusinder af Gaarde; mange af disse vilde Ingen kjendes ved. — Intet Under, om det, der blev bygget i de Tider, var usle Rønner«*).

(S. 95): I Herningegnen »havde Agerbruget endnu for 50 Aar siden saa ringe Betydning, at Folk undertiden standsede midt i Høstarbejdet »for at binde [Strømper

*) Naar Mejborg fremhæver Egnene om Kolding og Odense, kunde man mulig, men sikkert tværtimod hans Mening, fristes til at tro, at det kun var her, det saa' saaledes ud. Jeg skal derfor, af hvad jeg netop har ved Haanden, fremtage et Par Exempler fra andre Egne: Præsten i Tryggelev (Langeland) skriver saaledes: »Nogle Hundrede af mine Sognefolk døde af Hunger [i Krigen 1658—60]; de hentede Mask hos mig, bagte Kager deraf og aad; Hørknebler og Katosterødder hjalp dem i Foraaret«. Præsten Rhode fortæller, at »i Nakskov stimlede de Fattige omkring Rendestenene for at omgnave de udkastede Ben«. I Eilby og Melby Sogne ved Bogense døde hvert ottende Menneske af Sult. I hele Djursland var der ingen, som kunde saa det halve af, hvad han plejede. Da der i November 1660 skulde optages Mandtal over hele Landet for at paaligne den paatænkte Hovedskat (»Kopskat«), maatte man ifølge J. Grundtvig skrive: »Udi Sørup Sogn [ved Svendborg] findes ikke et Menneske, hverken Huse eller Gaarde, mens al Sognet er afbrændt og ruineret«; og om Hellestrup Hovedgaard ved Holbæk: »Ingen Folk, hverken saæt eller pløjet dør«. Utallige lignende Efterretninger kunde fremdrages, hvis det gjordes nødigt.

o. s. v.] til Skatter«; dengang vare Moserne utilgjængelige og Engene sure. Ved Høslætten bandt Folk Fjælle under Fødderne for ikke at synke ned i den sumpede Grund; Høet blev trukket i Land paa Slæder og tørret og stakket udenfor Engene«.

(S. 98): »Bøndergaardene i det østlige Nørrejylland, i Fyn, paa Læsø, Samsø, Bornholm og adskillige mindre Øer roses af mange gamle Forfattere, og hverken Aktstykkerne eller de gamle Bygninger, som ere bevarede til vore Dage, gjøre deres Ord til skamme«.

(S. 99-100): »I en Gaard paa Lyø foreviser man endnu en Skive, om hvilken ifølge Sagnet Valdemar Sejr og hans Søn sade bænkedede den 6te Maj 1223 [da de overlistedes og fangedes af sorte Grev Henrik]. Skiven, som ikke afviger fra de øvrige paa Stedet, er halvfemte Tomme tyk, omtrent fem Alen lang og over en Alen bred. Med Hensyn til Egetræets Holdbarhed er der intet til Hinder for, at Skiven kan have den Alder, som tillægges den«; og »Befolkningen paa de smaa sydfynske Øer vaager skinsygt over Gaardenes og Ætternes Traditioner«.

(S. 123): »Om Velstanden [i Sønderjylland] i Bøndergaardene vidne baade vore egne og udenlandske Forfattere; efter deres Beretning plyndrede [under Svenskekrigen] de fjendtlige Tropper [og vore Forbundsfæller] af Hjærtens Lyst i »det sølvrige Slesvig«.«

Men — vi have maaske allerede gjort lovlig mange Uddrag! Vi slutte altsaa.

4. **J. A. Fridericia**, *Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie*. (Udgivne af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie.) Kbhvn. 1888. 332 Sider stor Oktav.

Udgiveren indleder sine Forord saaledes:

»Det foreliggende Skrift har til Hensigt at give en Samling af saadanne Oplysninger til Stavnsbaandets Historie, som indeholdes i Aktstykker og Breve, især for saa vidt som disse ere udgaaede fra Regjeringen eller en underordnet Myndighed. — Bogen indeholder derfor først og fremmest de Forordninger, aabne Breve og Reskripter, som

indførte, ordnede og hævdede Stavnsbaandet. — Forordningerne og de aabne Breve ere gjengivne efter de originale Tryk, tildels med Jævnførelse af de med Kongens Underskrift forsynede originale Udfærdigelser, Reskripterne efter Regjeringskollegiernes officielle Kopibøger. Dernæst vil man finde samlet de Betænkninger, Forslag og andre Aktstykker, som gik forud for Regjeringens Beslutninger eller paa anden Maade drejede sig om Stavnsbaandet og vare foranledigede af eller rettede til Regjeringen. Dog er Vægten her overvejende lagt paa hidtil utrykte Aktstykker og Breve, saaledes at tidligere trykte kun rent undtagelsesvis ere gjengivne i deres Helhed; derimod er der optaget Udtog af alle saadanne, idet Udgiveren har stræbt at tilvejebringe en samlet Oversigt over hele det officielle Aktstykkestof. Uden at tilsigte en lignende Fuldstændighed for private Aktstykkers og Breves Vedkommende er der dog tillige, tildels som Exempler, optaget en Række saadanne, navnlig for at paavise Stavnsbaandets Virkninger i Forholdet mellem Godsejere og Bønder.«

Senere hedder det: »Da Samlingen er en Aktstykke-samling, vil man ikke finde optaget i den saadanne Bidrag til Oplysning om den behandlede Institutions Historie, som ikke have en aktmæssig Karakter, men derimod fremkom i samtidige Skrifter og Afhandlinger, og, da den alene behandler Stavnsbaandets Historie, ville Bidrag til beslægtede Sider af Bondestandens og Hærvæsenets Forhold kun rent lejlighedsvis være medtagne.«

Udgiveren har saaledes klart sagt os, hvad han vil og ikke vil, sit Maal og dets Begrænsning, og begge Dele kunne vi kun fuldtud billige. Selvfølgelig har han stadig holdt sig sit Maal skarpt for Øje og med det samme modstaaet Fristelsen til at give os en Mængde pirrende Historier og Smaatræk, som han maa have i hundredvis, men hvis Meddelelse vilde gjøre Brud paa hans Plan. Denne er dog i sig selv saa omfattende, at det ingenlunde skorter paa en Række nye og vigtige Oplysninger, for hvilke vi alle maa vide ham megen Tak.

Sit Arbejde deler han i fem Afsnit:

1) »Indskrænkninger i Bønderkarlenes Frihed til at forlade Stavnen, før Stavnsbaandets Indførelse« (S. 1-55).

2) »Landmilitzens Ophævelse og Gjenoprettelse; Stavnsbaandets Indførelse« (S. 56-89).

3) Regjeringens Overvejelser og Bestemmelser om Stavnsbaandets Ordning i Tiden fra 1733 til Septb. 1767« (S. 90-165).

4) »Exempler paa Virkninger og Misbrug af Stavnsbaandet i Forholdet mellem Godsejere og Bønder« (S. 166-181).

5) »Forhandlinger og Beslutninger om Stavnsbaandet, dets Indskrænkning og dets Afskaffelse, i Tiden fra Septb. 1767 til 1788« (S. 182-302).

Men hertil kommer der endnu et Par Tillæg (S. 302-19) samt et »Register« (∅: saavel Æmne- som Navneviser), der synes os baade temmelig udtømmende og nøjagtigt, og som i høj Grad letter Bogens Brug (S. 320-32).

Alle Afsnittene ere delte i Paragraffer (ialt 72), der give en sammentrængt Historie, en Paavisning af de paafølgende Aktstykkers Betydning (disses Tal løber op til 121); men desuden ere de tre største Afsnit (det 1ste, 3die og 5te) delte i mindre Afsnit (4, 2 og 3), saa der omtrent er gjort, hvad der kunde gøres, for Æmnets Overskuelighed, især da Paragrafferne og Aktstykkerne helt igjennem ere trykte hver med sin Skrift.

1ste Afsnit er nærmest en Indledning til det følgende. Den første »Spire til et Stavnsbaand« finder Fridericia under Kalmarkrigen, i en Forordning af 5te Maj 1612, vedtagen, mærkeligt nok, af Fyns Raad og Adel, og hvori det hedder: »Og skulle efter denne Dag ingen Tjenestekarle drage ud af sin Tjeneste, men blive enhver tilstede, som han nu findes, under Livsstraf, indtil Fanen nederlægges.« Lignende Forpligtelser for Soldater til at blive paa Stavnen under Tjenestetiden gaves jævnlig i den følgende Tid, men den 10de April 1652 bevilgede Adelen af alle Provinser undtagen Fyn, at alle unge Karle fra det 16de til det 40de Aar, som hverken vare Gaardejere eller Gaardfæstere, skulde antegnes sognevis, »hver af sin Husbonde«, og: »naar en Karl saaledes skreven og antegnet er,

da ham ej at undvige fra den Stavns, han skreven er, under tilbørlig Straf, ej heller af den Provins udi en anden sig uden rigtigt Pas fra sin Husbond at maatte begive.« — Men 1701 udkom Forordningen om Landmilitzen: hele Landet blev delt i Lægder, enhver Bondekarl blev indført i Rullen, og »saa længe Personen saaledes udi Rullen staaer indskreven, forbliver han . . . i samme Lægd . . . og i samme Sogn; thi udenfor Sognet at tjene maa ingenlunde tillades, før end hans Tid . . . er forbi.« Man kunde forudse, at Adskillige vilde prøve paa at rømme, men »Ingen maa under sin Æres Fortabelse hindre nogen i at tage hans bortløbne Karl, som engang har været indrulleret, tilbage igjen, hvor han ham finder.«

Danske Lov (1683) bestemmer: »Hvilken Bonde, der ikke er vorned, som vil flytte fra sin Gaard og Bolig, skal dertil have skjellig Aarsag og den lovligen bevise, derefter maa han opsige den efter lovlig Kald og Varsel . . . Forlader han Gaarden uden lovlig Opsigelse, da bør han, hvor han antræffes, at straffes som Rømningsmand.« Og: alle Tjenestekarle, som ville begive sig udensogns, skulle have Sognepræstens Bevis for, at de ere frie for Udskrivning og fra Bondens Tjeneste. — Man mente, og sagtens med Føje, at der dreves Misbrug med disse Beviser, og Forordn. 19. Febr. 1701 forbød enhver Præst at »meddele Nogen, det være sig Mands- eller Kvindespersion, som har været til Alters, noget Skudsmaal, med mindre Personens rette Husbond først har under sin Haand og Segl meddelt den samme hans Afsked, Pas eller Følgeseddel paa stemplet Papir.« Regjeringen greb desuden en Mængde andre Foranstaltninger for at hindre Rømninger fra Godserne, og adskillige Proprietærer søgte yderligere at binde Bønderkarlene (undertiden endog Bønderpigerne) til Stavnen. En alvorlig (navnløs) Klage til Kongen (1715) frugtede intet, ej heller adskillige Embedsmænds (saasom Amtmand Dyssel i Børglum og Stiftamtmand Kalnein i Ribe) Erklæring, at det netop var Ufriheden, der bragte saa Mange til at

rømme, især ud af Landet, hvor de jo bleve straffrie, da man ikke kunde faa fat i dem.

Landmilitsen var bleven indført 1701, Vornedskabet i Sjælland og paa Smaaøerne hævet 1702. 2det Afsnit begynder nu med Landmilitsens Ophævelse d. 30. Oktober 1730, da »sig derved adskillige Misbrug fra Tid til anden have indsneget, hvorover samme Indretning er bleven baade Landet i Almindelighed saa og det unge Mandskab i Særdeleshed til stor og snart utaalelig Besværlighed og Byrde.» Det Røre, som Glæden herover fremkaldte blandt Bønderkarlene, skræmmede imidlertid Regjeringen, og allerede atten Uger senere, d. 5te Marts 1731, udkom der en ny Forordn., ifølge hvilken »ingen Bonde eller Bondekarl uden sin Husbonds eller Proprietærens rigtige Pas, Afsked eller Følgeseddel samt vedbørligt Skudsmaal . . . maa bortflytte eller begive sig fra det Gods, hvor han lovligen boer eller tjener; og, skulde nogen befindes herimod at handle og uden saadant Pas og Skudsmaal understaa sig at bortrejse og vige fra Godset, da skal han, efter at paa ham som en Rømningsmand er taget Dom, strax, hvor han findes, paagribes og igjen til det Gods, hvor han hjemme hører, henføres.« Atter flygtede da det unge Mandskab skarevis, og det hjalp kun lidt, hvor skarpt Grænser og Færgesteder bevogtedes. — Konsejlet havde tilraadet Kongen denne Lov, men nogle navnløse Proprietærer tilraadede ham end yderligere at gjenoprette Landmilitsen. Dette fraraadede Konsejlet d. 26de August 1732 paa det bestemteste i en dansk Betænkning, og, sagtens for om dette kunde batte bedre, femten Dage senere i en tysk Betænkning. Dets Anstrengelser vare dog forgjæves, thi d. 4de Febr. 1733 udkom den nye Lov om Landmilitsen, og — af Statsraaderne vare Brødrene v. Plessen de eneste, som deri fandt en Grund til at tage sin Afsked. Der skulde nu til hvert Aars Session indgives en Liste over alt det unge Mandskab mellem 14 og 36 Aar. som endnu ikke havde fæstet Gaard; og »af dette Mandskab maa Proprietæerne af dem, som ere 18 til 36 Aar, som Soldat lade

indrullere, hvilke de selv ville, og skal Karlen, naar han kun er dygtig til Tjenesten, antages,« og de øvrige antegnes i en Reserverulle . . . »Ingen Bondekarl maa give sig fra det Gods, hvor han er født, saa længe hans Husbonde kan skaffe ham Tjeneste«, hvis han ikke er over Indrulleringsaarene eller har udtjent i Landmilitisen.« I saa Fald kan han tage Tjeneste, hvor han vil, »undtagen han er en af de gamle Vornede eller har forsidet sin Gaard« . . . »Dersom nogen Karl uden sin rette Husbonds Tilladelse fra et Sted til et andet undviger, og han bliver attrappet, skal han første Gang fængsles og nogen Tid paa Vand og Brød hensættes, men undviger han anden Gang, skal han efter Doms Erhvervelse nogle Aar arbejde i Jærn og til Bremerholm eller den næste Fæstning hensesdes«. Ingen maa under sin Æres Fortabelse hindre Proprietæren i at faa den Karl tilbage, »som hører ham til«, ej heller maa Nogen huse eller hæle ham. — Thi »Mandskabet forbliver paa det Gods, hvor det nu er«, hvis det ikke allerede har lovlig indfæstet sig paa et andet Gods, hvilket det da »bør tilhøre«.

Hermed var Stavnsbaandet endelig indført, men i 3die Afsnit se vi, hvorledes det i de følgende 24 Aar stadig strammes. Tilsidst kom det, som bekjendt, til at omfatte det hele Mandkjøn fra 4 til 40 Aar. Dog fik en jydsk Godsejer — Marsvin hed han — ikke sit Forslag (fra 1732) om Indførelse af Livegenskab sat igjennem for saaledes at hindre Bøndernes Rømning fra Godserne. Om disse Rømninger findes der (S. 103-17) lærerige Meddelelser i Indberetninger (af 1737) fra alle Amtmændene. Man skimter i enkelte af disse Indberetninger (saaledes fra Amtmand Gersdorf i Kjøbenhavns Amt, Amtmand Oertz i Roskilde Amt), at det var gaaet op for Vedkommende, at det var den ulidelige Tvang, der fremkaldte Rømningerne (Oertz siger: »Derimod gaa nogle faa ud af et Gods, hvor de plages med stort Hoveri, for i Fremtiden at undgaa sligt Aag«), men i Almindelighed tilraades baade i dem og Stiftskommissionernes Indstillinger af 1746 (se S.

147-149) kun yderligere Tvangsforholdsregler. — Det er velgjørende at høre Generalavditor Wartberg udtale sig imod, at Godsejeren uden videre kan afgive en Mand paa 40 Aar til et »gevorbent« Regiment, dør at tjene, »thi det er en Frihed og et Herredømme over Personer, som er stærkere end Vornedrettigheden, der til evig Tid er ophævet«; samt at han med Styrke modsætter sig Brugen af Ordet »Vornede«, da »der nu ingen Vornede mere er i Danmark, og derfor det Ord Vornede lige saa lidt bør bruges om Bondestanden og Almuen paa Landet som det Ord Ufrie om Borgerstanden, . . . paa det at Proprietærene ikke derefter skulle tilegne sig Vornedrettighed eller ulovlig Tvang til Almuens Fornærmelse«; at han end videre protesterer mod det tvungne Gaardfæste, »thi Ingen kan efter Lov og Forordning, endskjønt det desværre som oftest skeer, tvinges til at fæste Gaard, men det bør ske frivillig«, . . . en saadan Tvang er jo »til evig Tid bleven ophævet«. — Men der var dem, som vare stærkere end Generalavditøren, og 1. Juli 1746 udkom ligefuldt den Forordning, hvori det hedder: »ingen Landsoldat skal have Tilladelse andensteds sig at nedsætte end paa det Gods, hvor han er udskreven fra, og hvor han skal være pligtig Gaard at antage«.

Men Wartberg var ikke den eneste Generalauditor, som stod paa Frihedens og Menneskelighedens Side. 1750 skriver Luxdorph: »Det er allernaadigst befaleet, at alt Mandkøn fra en vis Alder af skal anføres i Reservellerne; det er endvidere forbudt at gaa fra et Sogn til et andet uden Pas; og det er Præsterne forment at tage nogen til Guds Bord uden Skudsmaal; der er sat Straf for dem, som undvige, for dem, som huse og hæle de Undvigte, for dem, som hjælpe dem bort og befordre deres Forehavende; der er lovet Belønning for dem, som bringe slige Undløbere tilbage; og det er Øvrigheden paalagt aarlig at anstille Eftersøgning om Løsgængere; saa at jeg ikke seer, hvad der mere kan gøres«. Han vil derfor heller ikke paalægge Gejstligheden at holde fast paa dem, som

melde sig uden Pas: »Sligt er ikke Gejstlighedens Pligt, men den verdslige Øvrigheds«; og »at paalægge Forældre, Slægt og Venner, som ej skaffe de Undvigte tilstede, enten nogen Straf i Almindelighed eller især saa haard en Straf af Arbejde i Skubkarren, det synes at være altfor haard en Byrde at lægge paa deres Samvittigheder«. — Og en Erklæring (1762) af den følgende Generalavditør, Henrik Stampe, kunne vi som bekjendt takke for, at ikke ogsaa Kvinderne bleve stavnsbundne: »Der var for Øjeblikket Fare for, at Kvindfolk af Bondestanden skulde blive ansete og behandlede som vornede, uden at hverken Regjeringen eller Loven vidste noget derom«. Man gjorde dog adskillige Forsøg i saa Henseende, og Enkedronning Sofie Magdalene befalede iblandt andet sin Amtsforvalter paa Hørsholm at holde Kvindekjønnen ligesaavel som Mandkjønnet tilstede paa Godset og forbeholdt sig selv at give Til-ladelse til Pigernes Flytning fra Godset.

4de Afsnit giver os Virkninger og Misbrug af Stavnsbaandet. Saadanne ere: paatvungne Flytninger af det unge Mandskab indenfor selve Godsets Grænser; Efterlysninger (fra Prædikestolen og i Bladene) af bortrømte Karle; ublu Betaling for Meddelelse af Frihedspas; Mageskifte af Karle imellem to Godser; Overdragelse af ildesete eller af undvegne og atter anholdte Karle til et andet Gods eller til Matrostjeneste eller til et hvervet Regiment; Godsejernes Nægtelse (tvertimod Loven) af Samtykke til Bønderkarles Giftermaal. — Mageskifterne af Karle, mener Fridericia, og vistnok med Føje, »foregik uden Tvivl ofte efter vedkommende Karles Ønske eller i det mindste med deres Samtykke«; men, at de ogsaa kunde finde Sted i mod Karlens Villie, se vi af en Erklæring af Professor P. Holm (1767), som derom ganske rigtig siger: »Hvilket end kan synes at sælge Mennesker«*).

*) Man kunde dog komme Menneskesalg endnu nærmere. Afdøde Dr. Vald. Rothe (født 6te Marts 1777), en Søn af den højt for-tjente Landsdommer C. P. Rothe († 27de December 1784), for-

Vi komme nu til 5te Afsnit, de tyveaarige Forhandlinger, der gik forud for Stavnsbaandets Løsning. Vi skulle særlig henlede Opmærksomheden paa Kabinetssekretær Reverdils »Memoire« (S. 183-92) og paa Byfoged Oluf Bruuns »Erindringsposter« (S. 192-96), begge af 1767; thi Stampes »Betænkning«, som tidligere er trykt, har Frideicia derfor udeladt. En Kommission nedsattes, der endnu samme Aar modtog et kongeligt »Udkast til Forordning om Stavnsbaandets Afskaffelse«. Kommissionen forstærkedes Tid efter anden og blev 1768 et »General-Landvæsens-Kollegium«, i hvis Instrux Stavnsbaandet dog ikke nævnes, men kun Agerbrugets Forbedring og »die Aufhelfung und Erleichterung der Umstände des Baurenstandes«. I Kommissionen (Kollegiet) var der ivrige Modstandere af Stavnsbaandets Løsning, vistnok fuldt ærlige og hæderlige, men kortsynede Mænd, og Kanselliet erklærede sig kun lunkent derfor, mens alle de Sessionsdeputerede gik afgjort imod; og »hermed synes Sagen henlagt«.

1770 blev en ny Kommission nedsat, i hvilken den gjæve Oeder strax indgav sin »Forestilling« (S. 246-50). Hans Mening var, at vi bør skaffe Bondestanden den Frihed, som efter Naturens Ret tilkommer den, og, hvad han særlig drev paa, var derfor »Iværksættelse af Fæstebondens Frihed, Hoverireglementernes Paadømme og Forandring i Nationalmilitens Forfatning«. Kommissionens Forslag om Hoveriets Ordning førte til Forordningen af 20. Febr. 1771, men dens Forestilling om en ubetinget Frihed for enhver Undersaat, gradvis indført, førte ikke til noget. I sin Betænkning om Fællesskabets Ophævelse skrev imidlertid Amtmand A. C. Holsten til Holstenshus, »at Tvang

talte os saaledes som et af sine Barndoms minder, at han engang saa sin Fader og en af hans Naboer bytte en Kusk mod en Jagthund. Handelen skete, mens den ene allerede sad paa Vognen for at kjøre hjem, og den anden stod for at sige ham Farvel. Det var sagtens en af de sidste Handeler af det Slags, men, kunde C. P. Rothe deltag i den, har den næppe været helt enestaaende.

og ikke Frihed jog Bønderne fra Godset«, og P. A. Lehn til Hvidkilde: »Et evigt Had og Sæd til Oprør er saæet i Bonden til hans Herskab, og deraf er fulgt et ikke mindre tykt Blod i alle, endog de bedste, Husbonder imod Bonden«, hvorfor »Bonden burde have de Rettigheder, som tilkom enhver Borger, og sin naturlige Frihed, men ... Friheden burde indtræde gradvis fra Nyaar 1771« [o: 1772]. I Forordningen af 14. September 1764 hedder det desuagtet: »Proprietærernes Ret til det unge Mandskab skal, som hidindtil, tage sin Begyndelse fra det fyldte 4de Aar og vare til det 40de«.

De mange varme og udførlige Forhandlinger, som toge sin Begyndelse 1784 og 20de Juni 1788 endte med Stavnsbaandets Løsning fra Nyaar 1800, skulle vi ikke her medtage; dem ville vi siden nærmere komme til. Men Fridericia giver os i et »Tillæg« den Meddelelse, at den varmblodige Rentekammerdeputeret V. A. Hansen til Frydendal i en Skrivelse af 19de December 1792 vilde havt Stavnsbaandet til »aldeles at ophøre fra den 31te Juli 1793« eller dog fra d. 1ste Januar 1795. Etatraad Bartholin Eichel og Justitsraad M. Qvistgaard, begge ligeledes Proprietærer, sluttede sig til ham; den første holdt dog paa Nyaar 1794, den anden paa Nyaar 1795. Men — der besluttedes: »Sagen udsættes indtil videre«.

Der er meget sørgelige, men ogsaa meget glædelige Ting at læse om i Fridericias med saa stor Omhu og Dygtighed affattede Bog. Det er i Sandhed en Bog, der er god at faa Forstand af.

5) [A. D. Jørgensen,] *Regeringsskiftet 1784*. Fremstillinger og Aktstykker, udgivne i Juni 1888 til Minde om den Regering, som løste Bondens Stavnsbaand, af de under Kirke- og Undervisningsministeriet samlede Arkiver. XXIV og 325 S. i stor Oktav.

Det er altsaa atter en Bog med en Mængde Aktstykker, men disse ere af en væsentlig anden Natur end den foregaaendes. Vi skulle i al Korthed søgt at gjøre rede for dens Indhold.

Bogen falder i to større Hoveddele: »Fremstillinger og Optegnelser« (S. 3-112) og »Aktstykker« (S. 115-319). Den 1ste Hoveddel begynder (S. 3-37) med en »Historisk Efterretning ang. Kronprinds Frederiks ... Tiltrædelse til Statsstyrelsen«. Den er af en ukjendt Forfatter, men af »officiel Oprindelse«, og skreven 1821, hvor næst den blev »rektificeret« af Frederik den sjette selv. Desuagtet har den enkelte Unøjagtigheder, af hvilke A. D. J. har rettet de væsentligste, og dens Hensigt er »tydeligt nok den at afdæmpe Mindet om hint Sammenstød« imellem Kongehusets to Linier, som man nu søgte at bringe hinanden nærmere igjen. Hertil knytter sig en Fremstilling af den engelske Sendemand Hugh Elliot (S. 57-79), som dog i flere Enkeltheder var mindre vel underrettet, saa desuden alt med sine engelske Øjne og røber helt igjennem Tilbøjelighed til at tillægge sig selv en større Indflydelse paa Begivenhedernes Udvikling, end der billig kan tilkomme ham. Hertil slutter sig udfyldende en Række Optegnelser af Personer, der stode Begivenheden mere eller mindre nær: Kammerjunker Schlanbusch (Kronprinsens Kammerpage), O. Malling (Sekretær i Kabinettet, tilsidst Statsminister), Schaack-Rathlou (tidligere og nu atter Statsminister), Gehejmeraad Stemann (i otte Dage Statsminister), Joh. Bülow (Kammerjunker hos Kronprinsen, derpaa Hofmarskal), Kancellideputeret Luxdorph, Avg. Hennings (Deputeret i Kommercekollegiet) og Hertuginde Louise Augusta (Frederik den sjettes Søster). Naar man nu hertil lægger alle de med stor Omhu og Omsigt samlede Aktstykker, kan man nok med A. D. J. sige, at »Materialets store Rigdom har tilstedet en Fuldstændighed [i Begivenhedernes Opfattelse og Fremstilling], som næppe lader noget tilbage at ønske. Det vil være muligt paa Grundlag af det her samlede Stof ikke blot at danne sig en klar Forestilling

om selve de Begivenheder, som hidførte og ledsagede Regeringsskiftet, men ogsaa at faa et levende Billed af alle Hovedpersonerne.«

Og hvad var det da, som skete 1784? Hvad var det for en Begivenhed, som det er os saa magtpaaliggende at lære at kjende i alle dens Enkeltheder? som endnu kan samle os alle i spændt Opmærksomhed om Fortælleren? — Vi skulle svare med Jørgensens egne Ord (S. V.): »Det var en Hofrevolution, som fra [den sindssvage] Konges Moder og Broder førte Magten over til hans Søn; det var et Systemskifte, som ophævede Kabinetstyrelsen og lagde Magten over til Statsraadet og Kollegierne; og det var et Ministerskifte, som lod de dygtigste Mænd af den liberale Opposition afløse den Kreds af fordomsfulde og talentløse Folk, som i en Række Aar havde siddet inde med den kongelige Magt«.

Og hvem vare Bærerne af de stridige Systemer?

Suhm siger: »Guldberg er en lærd, modest, indsigtfuld og eftertænsom Mand, som elsker sit Fædreland; men for meget indtaget af den absolute Regeringsform«. Jørgensen siger (S. VIII): »Guldberg var kommen ind i Regeringen som Arveprinsens Lærer. Han var noget af en Videnskabsmand, om end lidet selvstændig og meget tung og pedantisk; hans Karakter var hæderlig, hans Villie vistnok den bedste og hans Hensigter ophøjede og ædle; dertil var han en udpræget dansk Mand. Men han savnede i høj Grad de Egenskaber, som ingen Statsmand i Længden kan undvære, naar han i Sandhed skal udrette noget for sit Land: Forstaaelse af Tidens Krav samt Blik for og Tillid til de Mænd, som kunne fremme dens Tarv«. Og (S. XVII): »Haand i Haand med Enkedronningens Hengivelse i Preussens Ønske gaa Guldbergs Bestræbelser for at knytte os saa inderlig og varig som muligt til Rusland. Med en troskyldig og ærlig Mands hele Uforbeholdenhed udtaler han sig tidlig og silde i denne Retning; det er den faste Klippe i al dansk Statsvisdom; Bernstorffs »Klogskab« var idel Daarskab og Forfængelighed . . . I Virkeligheden indskrænkede

hans Forstaaelse af den udenrigske Politik sig til de Doktriner, han engang havde dannet sig, uden Evne til at regne med Udviklingens Kjendsgjærninger*).

Om Bernstorff skriver Jørgensen: »Bernstorff var en langt betydeligere Personlighed, en af de største Statsmænd, som nogensinde have styret Danmark . . . Han var ikke blot en Udenrigsminister med alle de Ævner, som Guldberg særlig paa dette Omraade savnede; men ogsaa i den indre Styrelse**), i Finanserne og de borgerlige Forhold, havde han et ualmindelig klart Blik for, hvad det især maatte komme an paa at fremme**), og han forstod

*) Skønt det tildels synes at stride mod Jørgensens sidste Sætning, skulle vi til en nærmere Opiattelse af Guldberg som Politiker meddele følgende: 1780 skrev han: »Rusland er vor bedste Bundsforvandt, thi den er for Sverrig, vor Arvefjende, forskrækkelig«. Og 1790, under Sverrigs Krig med Rusland: »Den svenske Flaades stærke Svækkelse er vigtig [ø: glædelig] for os«. Men 1792 skrev han til Bülow: »Maaske kunde de nordiske Nationer efterhaanden lære at indse, at fast Baand mellem dem ender lidt efter lidt deres Nød; at de slet ingen naturlig stridig Interesse have; og at de, vel og fast forenede, kunne se alle stift i Øjnene . . . Gid Svenskerne og vi engang vilde begribe, ærlig og stadig, at vi burde slutte os helt sammen, slutte os alene sammen, og overlade det øvrige Evropa dets Krige og dets Viddom! Rusland skal nok vogte sig for at befordre saadant Baand og selv indgaa det med; [dets Valgsprog er jo:] Divide et impera!« (ø: split og hersk!). Og det var den samme Guldberg, som 1783 skrev til Schumacher: »Rosencrone hverken er preussisk sindet eller har været det mer eller andet, end enhver dansk Minister, som kjender sit Lands sande Interesse, bør være det, og som løber ud paa denne liden Sætning: Det er os bedst tjenligt, at Rusland og Preussen ere allierede, og at vi ere det med Rusland. Man maa jo være dum eller rasende klog, naar man kan tro, at andet er os tjenligt«. Nu — det er altid godt at komme til en bedre Erkjendelse, selv om det sker seent!

**) Vi skulde med Glæde underskrive ogsaa denne Dom, hvis det var os muligt at glemme, at Bernstorff 1779 spurgte Overkonsitoriet, om der ikke paa alle de Steder [i Sønderjylland], hvor baade Gudstjenesten og Skoleundervisningen var dansk, burde meddeles Børnene saa meget Tysk, at de kunde forstaa de tyske Forordninger« (det faldt ham ikke ind, at man passende kunde udstede

her at finde de rette Mænd og virksomt at støtte dem i deres Bestræbelser, uden selv at kræve Æren for deres Arbejde.

— Det saakaldte guldbergske System havde hersket siden 1772. Det var Guldberg, som sammen med den herskesyge Enkedronning Juliane Marie og den indskrænkede Arveprins Frederik enevældig styrede Danmark og Norge i den villiesløse Konges Sted, styrede det som Kabinetssekretær gennem sit Kabinet, næsten uden at raadspørge Statsraadet. Saa længe Bernstorff endnu var Minister, gik det dog nogenlunde, thi, uden at ville fraskrive Guldberg al Fortjeneste, kunne vi dog vistnok mene, at Bernstorff mere eller mindre middelbart havde en hel Del Indflydelse paa den Fremgang, som ogsaa i den flittige Guldbergs Tid sporede i adskillige Retninger. Men Bernstorff havde en svoren Fjende i Frederik den anden af Preussen, der gennem sin Svigerinde Enkedronningen vilde beherske Danmark og stadig mødtes af hans ubøjelige Selvstændighed; han havde ved sin Forkjærlighed for England lagt sig ud ogsaa med Katrine den anden af Rusland; og samtidig blev Guldberg ved Eickstedt gjort opmærksom paa, hvor højlig han misbilligede det vilkaarlige Regimente gennem Kabinetsordrer, hvilket han endog tænkte paa at faa afskaffet. Og den 13de Novb. 1780 fik han helt pludselig sin Afsked, om han end paa Hoffets Anmodning forblev i Kjøbenhavn til næste Vaar. — Ved Afskeden skal den trettenaarige Kronprins have lovet »engang at mindes ham«. Var det et Mundsvæjr, dette Løfte? I al Fald fik det snart en mærkelig Betydning.

Men der er mere mærkeligt, der er noget næsten uforklarligt i Kronprins Frederiks Udviklingshistorie. Vi sigte her ikke nærmest til, at han kunde voxe op til den,

danske Forordninger for danske Folk); og at han senere paabød Indførelsen af Adellers vantro Agende, som dog mange Menigheder modsatte sig med en saadan Alvor, at han maatte gjøre Indførelsen til en fri Sag.

han blev, under den skamløse General Eickstedt som Overhofmester og i en daglig Omgivelse, i hvilken den meget lette Kammerjunker Bülow, som dog heller ikke var noget Dydsmønster, og hans Lærer, den selvtilfredse Professor Sporon, noget nær vare de eneste hæderlige Mænd; vi sigte til den treaarige Skole, Drengen maatte gennemgaa, inden han som sextenaarig satte sig i Besiddelse af den uindskrænkede Enevoldsmagt. Han var tretten Aar; han havde sat sig i Hovedet, at han som trettenaarig ifølge Kongeloven maatte være myndig; og han mente, at han nu og da blev behandlet med en Hensynsløshed, som han ikke længer vilde taale, ikke alene af sin Faders Stifmoder, Enkedronningen, og af sin Faders Halvbroder, Arveprinsen, men baade af Guldberg og Eickstedt. Da, en Aften, som han var bleven heftig over hvad han atter havde maattet døje, betroede han sig under Afklædningen til sin Kammerpage, den ryggesløse Kammerjunker Schlanbusch, et af Eickstedts og Guldbergs Kreaturer. Schlanbusch, der nu øjnede en ny Vej til at gjøre Lykke paa, styrkede af al Magt Prinsen i hans Ønske om at vinde større Selvstændighed og Magt; han vilde være ham behjæpelig hermed og lovede at udkaste en Plan til at naa Maalet, men, da han helst vilde være ene Hane i Kurven, maatte Prinsen love ham foreløbig at tie. Schlanbusch kunde dog ikke længe være ene om sin Hemmelighed, men betroede den til sin Ven, Kammertjeneren og Livkirurgen Bodendick, som atter meddelte den til sin Ven, Pagehofmesteren (senere Skandskriveren) N. D. Riegels. Dette lidet hæderlige Kløverblad var altsaa Prinsens første og nærmeste Medvidere, og alle arbejdede de trolig paa at lægge nyt Ved til Ilden; men allerede dette er mærkeligt, at de foreløbig synes at have holdt godt tæt, som om det gamle Ord skulde gjøres usandt, at, hvad flere end to vide, veed hele Verden. — Man indsaar dog snart, at, vilde man naa noget betydeligt, maatte man slutte større Kræfter til sig, og den første, til hvem Prinsen endnu i samme Sommer henvendte sig, var Bernstorff, der sad misfornøjet paa sit

Gods i Mecklenburg. Lidt efter lidt gik man rask videre, og, inden et Aar var rundet, vare Greverne Kristian og Ludvig Reventlow, General Huth, Statsminister Schack-Rathlou, Generalprokurør Stampe, Kammerjunker Bülow og mange flere indviede i Sammensværgelsen. Endnu aabnedes dog ikke Øjnene paa de gamle Magthavere, ja, de aabnedes ikke engang, da den snu Frederik den anden, som havde gjættet sig til det, der forberedtes, et Par Gange skriftlig advarede Enkedronningen, eller da Schlanbusch begyndte at tale højt derom til sine Svirebrødre i Klubber og Kipper. Man maa da vel sige, at, hvem Guderne ville ødelægge, slaa de først med fuldstændig Blindhed. Men næsten endnu mærkeligere er det, at den ingenlunde særlig begavede tretten-sextenaarige Prins, hvem vi senere lærte at kjende som den aabne og ærlige Kong Frederik den sjette, kunde med en saadan Aandsnærværelse sno sig under de mangehaande Overraskelser, der mødte ham i Hoflivet, og kunde saa grundig forstille sig, at de truede Magthavere vedbleve at agte ham for den villieløse og interesseløse, den fuldkommen lydige Dreng, som de ikke havde nødig at frygte, da han jo Aar for Aar havde sluttet sig nærmere til dem; saa netop i det Øjeblik, da han skulde indtræde i Statsraadet, og Omvæltningen stod lige for Døren, kunde den troskyldige Guldberg diktere Kongen i Pennen de bekjendte Ord: »Hidtil have vi tre« — o: Kongen, hans Stifmoder og Halvbroder — »været som ét, og nu« — da Prinsen skal træde ind i Statsraadet — »ville vi fire være som ét!« — Vi gjentage A. D. J.'s Ord i en anden Forbindelse: »Dette vidner i høj Grad til Ære for Guldbergs gode Bevidsthed.«

Vi anbefale ikke alene vore Læsere Jørgensens dygtige Indledning (S. V-XXIV) og alle de derpaa følgende »Fremstillinger og Optegnelser« (S. 3—112), men tillige de saa omhyggelig samlede »Aktstykker«, som sprede Lys over »Fremstillingerne« og sammen med disse danne Grundlaget for Indledningen. — For Oversigtens Skyld ere Aktstykkerne ordnede i syv Grupper. I 1ste Gruppe: »Bern-

storffs Afskedigelse og dens nærmeste Følger«, skulle vi særlig henlede Opmærksomheden paa den Kabinetsordre, ved hvilken det paalagdes Bernstorff at søge sin Afsked, og hans Svoger Stolbergs fire Breve i den Anledning. Blandt de umiddelbare Følger vare, at ogsaa Schimmelmann gik af som Finansminister, at den uduelige Rosencrone kaldtes fra Berlin som Udenrigsminister, og at Guldberg fik Løfte om at blive Medlem af Statsraadet.

2den Gruppe: »Forholdet til Rusland og Preussen 1780-83«, er ligesaa interessant, som den er nedslaaende og ydmygende. Baade Rusland og Preussen ville være eneraadige i Danmark, men Preussens Hovedvaaben skal være en ægteskabelig Forbindelse mellem de to Kongehuse. Man har her hjemme tænkt paa at søge et Ægteskab for den elleveaarige Kronprins i en württembergsk Prinsesse, der er Søster til den russiske Storfyrstinde. Katrine den anden kan ikke gaa ind derpaa, Frederik den anden lader, som han finder Planen fortræffelig, men er dog vistnok glad, da han kan underrette sin »uforlignelige Søster« (Enkedronningen) om, at hin Prinsesse allerede er lovet til Østerrig. Han har da ogsaa strax sin Broders Sønnedatter i Baghaanden (den saakaldte »Prinsesse Müller«, da der var Tvivl, om hun virkelig var sin Faders Datter), og om hende underhandles der nu, og der bejles virkelig, og det med den unge Kronprinses Samtykke; men han faaer dog udvirket, at den højtidelige Kundgjørelse først skal finde Sted efter hans Daabsfæstelse og hans samtidige Indtrædelse i Statsraadet. (Efter denne Begivenhed afbrødes Underhandlingen fra dansk Side, men endnu den 22de Juli gjentoges de saa smaat gennem den preussiske Sendemand. Frederik den anden var dog allerede den 16de Oktbr. 1784 kommen saa vidt, at han skrev til den »uforlignelige« Enkedronning: »Nu vil Prins [Karl] af Hessen gaa til Kjøbenhavn for at gifte sin Datter [Marie Sofie Frederikke] med Kronprinsen«. Fire Aar senere opfyldtes jo virkelig hans Spaadom.) — Guldbergs Opfattelse af Dan-

marks Forhold til Rusland og Preussen have vi allerede ovenfor gjengivet.

3dje Gruppe: »Forandringer i den indre Styrelse 1781-83«. De vigtigste Begivenheder i dette Afsnit — næst en Uendelighed af Afskedigelser og Udnævnelser af Embedsmænd — ere: den urimelige Deling af Søetatens Sager i et Admiralitetskollegium og et Søkommissariatskollegium; en indviklet Ordning af Finansvæsenet i en stor Mængde Kollegier; Ydelsen af store Laan til insolvente Handelshuse og Fabrikanter; Bankens Indfiltrering i Statskassens Pengesager. Ved alle disse Omvæltninger øgedes selvfølgelig Kabinettets Indflydelse baade paa Flaaden og Finanserne; men samtidig afskedigedes Schack-Rathlou, Stampe, Numsen, Schimmelmann og Kristian Reventlow fra Bankens Bestyrelse.

4de Gruppe: »Konprins Frederik før Konfirmationen«. Her findes Sporons (vistnok vel mørke) Optegnelser om hans første Opdragelse, Overvejelser om hans følgende Opdragelse og hans Betroelse til General Eickstedt; Kongens Brev, at hans Daabsfæstelse er sat til d. 4de April 1784, hvorpaa han strax skal indtræde i Statsraadet. Han vilde gjerne havt begge disse Begivenheder fremrykket et Aar. Herom findes interessante Udtalelser af Ludvig Reventlow, Stampe og Schack-Rathlou, og endelig fik man Prinsens Utaalmodighed stillet. Men nu nærmer Tiden sig, og Spørgsmaalet er, hvorledes man skal faa den upaalidelige Konge til at gaa ind paa Prinsens Forslag om Kabinetsstyrelsens Ophævelse og nye Ministres Udnævnelse, — ikke alene faa ham til at gaa ind derpaa, men holde ham fast derved. Herom har Huth sin Mening, som han udførlig udvikler; Schack-Rathlou har ogsaa sin og er endnu udførligere i sin Udvikling af den; til denne sidste skriver Ludvig Reventlow sine Bemærkninger, og Schack-Rathlou er sandhedskjærlig nok til at gaa ind paa de fleste af dem. Men man ønsker ogsaa at høre Bernstorffs Mening, og, da denne kommer, vælger Prinsen nærmest den til Grundlag for sin Fremgangsmaade. Endnu

er der sexten Spørgsmaal, som man i det sidste Øjeblik ønsker Prinsens Svar paa; og dem giver han.

5te Gruppe: »Kronprinsens Konfirmation 4de April 1784«. Guldberg har faaet Enkedronningen til at skrive »en hel Bog« (over otte store, tættrykte Sider) til Kronprinsen. Den overstrømmer af den voldsomste Kjærlighed og giver ham en Mængde Raad, som hun paataaer, at hun stadig selv har fulgt og fundet sig vel ved. Kongen maa ogsaa afskrive et Brev til sin Søn; det er meget kjærligt, men stift og opstyltet, med en Mængde kristelige Talemaader. Kronprinsen faaer sin egen Hofstat: Eickstedt afskediges som hans Overhofmester, Sporon, der nu bliver Kabinetssekretær, som hans Lærer, og Bülow bliver hans Hofmarskal. Enkedronningen og Arveprinsessen faa rige holstenske Godser som Takkegaver for deres trofaste Bistand, og Kronprinsen selv faaer Odsherred til sin Hofholdning. Guldberg, Stemann og Rosencrone blive Statsministre. Enkedronningen og Kongen minde atter Kronprinsen om den preussiske Prinsesse, med hvem det nu var paa Tide at faa Ægteskabsløftet offentlig kundgjort.

6te Gruppe: »Den 14. April 1884«, indeholder nogle Optegnelser af Bülow samt de Forestillinger, som Kronprinsen forelagde Kongen, og ved hvis Underskrift Omvæltningen blev fuldkommet. Desuden Ordre til Generalitetet, Admiralitetet osv. om Ordens Vedligeholdelse, hvis Opløb skulde finde Sted, ja endog til Kommandanten i Kastellet om at modtage og bevare de Arrestanter, som mulig maatte blive sendte ham, samt Arveprinsens Ansøgning om at maatte udtræde af Statsraadet (hvilken Kronprinsen dog fik ham til at tage tilbage). De nye Statsministre: Bernstorff, Rosenkrantz, Huth og Stampe underskreve Embedsedem; Guldberg, Rosencrone og Stemann afskedigedes efter at have været Statsministre i otte Dage, men tillige med dem afskedigedes den dygtige og hæderlige Joakim Godske Moltke.

7de Gruppe: »Regjeringsskiftets Gjennemførelse og nærmeste Følger«. Enkedronningen havde

1772 beseglet sin Revolution ved Struensees og Brandts Henrettelse samt ved Dronning Karoline Mathildes Landsforvisning. Kronprinsens Revolution 1784 blev gennemført uden et eneste Mord og en eneste Landsforvisning. Alle de afskedigede Embedsmænd fik Efterlønninger, Guldberg blev endog Stiftamtmand i Aarhus, Stemann Amtmand i Aabenraa og den forrige Overhofmarskal Schack Amtmand i Flensborg. Ingen af de nye Mænd tog Hævn over de gamle, og iblandt disse godkjendte i det mindste Guldberg stadig Kronprinsens og Bernstorffs Sjælsadel. — Søetatens to Kollegier bleve atter samlede i et enkelt Admiralitets- og Kommissariatskollegium, og Finansstyrelsen blev helt omordnet efter Schimmelmans Indstilling. Derimod strandede Omdannelsen af det danske Kancelli paa Schack-Rathlous Modstand; men Kristian Reventlow fik allerede den 2den Novb. 1784 den saakaldte lille Landbo-kommission nedsat og den dygtige, frisindede V. A. Hansen gjort til Medlem af den.

Med Bogen følger der to Efterstik (»Facsimiler«), det ene af Kronprins Frederiks Forslag af 14de April om Kabinettets Ophævelse og de nye Statsministres Udnævnelse, det andet den nys omtalte Ordre til Kommandanten i Kastellet. Denne er ligesom alle de øvrige Ordre skreven med Kristian Reventlows Haand, der saaledes udsatte sig yderligere end nogen anden af Kronprinsens Venner, hvis hans Forehavende skulde mislykkes.

En meget kort men nøjagtig Navneviser (S. 321-25) slutter Bogen.

— Guldberg blev urolig, »siden Rusland skiftede System«, og allerede den 19de Novb. 1784 skrev han til Schumacher: »Glad er jeg, at det ikke er mig, hvis Stemme skal høres, thi nu bliver det kun min som hver god Borgers Pligt at udbede sig for Regeringen Visdom og de bedste Raad. Og tro mig, min Ven! mine Ønsker for mig selv da [o: dengang] kunde ej være mere levende end for Regeringen nu. Staten er det blivende: vi andre, hvem vi end ere, ere kun Trækfugle«. —

Denne Udtalelse, mener Jørgensen med Føje, »er en smuk og værdig Afslutning paa en af de mærkeligste Regeringskriser i vore nyere Historie«. Med den ville vi da ogsaa slutte nærværende Anmeldelse.

6) **Edvard Holm:** *Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18de Aarhundrede.* (1773—1791). 254 S. stor Oktav.

Til denne fængslende Bog — fængslende ikke alene ved sit Indhold, men tillige ved sin Form, sin smukke Tone: en velgjørende Varme og dog en lidenskabsløs Ro, en sandhedssøgende Billighed, — har Forfatteren som Ordtag (»Motto«) valgt Montesquiens »Det er mindre et Lands Frugtbarhed end dets Indbyggerses frie Stilling, hvoraf dets Produktions Rigdom afhænger«. Det fremgaaer strax heraf, at han stiller sig paa Frihedens Stade, og dette fornægter han heller ikke senere. Men han slutter Bogen saaledes: »Vi se tilbage paa [hin Kamptid] som et Afsnit i vor indre Udviklings Historie, der har haft heldbringende Virkninger som intet andet og som et, der ogsaa i den Henseende er mærkeligt, at det har bragt os vore store sociale Reformer tidligere, end de fandt Sted i noget andet af de Lande, der trængte til dem, og paa en ulige smukkere og retfærdigere Maade, end det skete ved Revolutionen i Frankrig kort efter«. Han glæder sig ved den store Omvæltning i vore Landbo-Retsforhold, men ikke mindst ved den smukke og fredelige Maade, paa hvilken de gennemførtes. — Bogen selv er iøvrigt et »Festskrift, udgivet paa Foranstaltning af Udstillingens landbrugs-historiske Udvalg i Anledning af den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling 1888«.

Foruden en Indledning, nogle Slutningsord og en Navneviser (der gjerne kunde have været noget fyldigere) omfatter den følgende ni Afsnit: »Det 18. Aarhundredes

Tidsaand og Landboforholdene i forskjellige evropæiske Lande« (S. 4-19); »Nogle Hovedtræk af Landbosagens Gang i Danmark indtil Struensees Fald. Den guldbergske Styrelse og Landboreformerne (S. 20-43); »Drøftelse af Landbospørgsmaalene i Litteraturen paa den guldbergske Styrelses Tid« (S. 44-73); »Nogle Hovedsider af Landboforholdene paa den Tid, da det guldbergske Ministerium faldt« (S. 74-91); »Regeringen efter 14. April 1784. Den store Landbokommissions Nedsættelse« (S. 91-119); »Den store Landbokommissions Forhandlinger indtil Sommeren 1788. Vigtige Landbolove« (S. 120-45); »Stemninger med Hensyn til Landbosagen i forskjellige Samfundslag i de første Aar efter 1784« (S. 146-66); »Flyveskrifter for og imod Landboreformerne 1784-88. De modsatte Partisynsmaader« (S. 167-96); »Den jydsk Proprietærfejde« (S. 197-226). — Trods sin Korthed omfatter Skriftet altsaa alle de væsentlige Sider af sit Æmne, og det selvfølgelig med Grundighed, man kunde gjerne sige med Lærdom, uden at dog Lærdommen nogensteds tynger Fremstillingen, uden at det lærde Apparat nogensteds kommer til Skue, det skulde da være i »Henvisninger og Oplysninger« (S. 231-49), hvor det ikke kunde undgaaes, naar Forfatteren vilde henvise til sine mangehaande Kilder, i hvilke Læseren selv kunde overtyde sig om den forsvarlige Brug af dem.

— Bondestandens Kaar vare sørgelige i Danmark. Trods Stavnsbaand, Hoveri osv. vare de dog ikke saa sørgelige her som i Rusland, Polen, Tyskland, Østerrig og Ungarn, ikke engang saa sørgelige som i Frankrig. Kun i England havde Bonden det bedre, og saa i Sverrig, hvor han aldrig helt havde tabt sin politiske Betydning. (Naar det stod noget anderledes til i Finland, Skaane, Halland og Bleking end i det øvrige Sverrig, havde det sin særegne Grund.) Digtere og Videnskabsmænd, især i Frankrig, følte sig grebne af denne Elendighed og udtalte paa mange Maader sin Sorg. Ogsaa praktiske Folk vakttes, og trindt omkring opstod der landøkonomiske Foreninger. Bevægelsen greb ogsaa Statsmænd og Fyrster. Katrine den anden

tænkte saa smaat paa at hæve Livegenskabet, men Stemningen i den russiske Adel var hende for stærk. Frederik den anden bød egenmægtig: »Strax og uden ringeste Vrøvl skal Livegenskabet fra nu af afskaffes allevegne, saavel paa Krongodserne som paa Adelsmændenes og Byernes Ejendomme; enhver, der modsætter sig dette, skal, om muligt med det Gode, men, hvis dette ikke hjælper, med Magt tvinges til, at denne vor fastslaaede Villie kan blive opfyldt til Gavn for hele Provinsen« [ø: Pommern]. Men end ikke han kunde sætte sin Villie igjennem. Josef den anden hævede 1782 Livegenskabet i Østerrig, Ungarn og Bøhmen, men faa Aar efter nødtes Leopold den anden til at indføre det paany. Saadanne Kjendsgjæringer vise, som Holm siger, »at der maatte den franske Revolution til, for at Bondestanden i en stor Del af Evropa kunde opnaa borgerlig Frihed og en taalelig social Stilling«. — I Danmark gik det dog uden og forinden den franske Revolution.

Frederik den fjerde hævede Vornedskabet 1702, men Kristian den sjette indførte 1733 Stavnsbaandet, der i den følgende Menneskealder stadig strammedes, om det end aldrig, som Livegenskabet andensteds, kom til at omfatte Kvinderne. Det var desuden for nyt i sin Oprindelse; Kornpriserne stege og med dem baade Landmandens Formue, hans Lyst og Ævne til et bedre Landbrug; vi fik Trykkefrihed, og ved en Forordning af 20. Febr. 1771 blev det ubestemte, vilkaarlige Hoveri afskaffet for — efter halvtredie Aars Forløb atter at indføres ved Forordn. 12. Avg. 1773. I Guldbergs Tid var der ikke Tanke om Frihed, kun om Orden: enhver Stand skulde blive ved Sit, thi, »enhver Stand var kun til, for at Staten kunde bruge den efter sin Tarv«. Man maa dog ikke dømme den ærlige og hæderlige Mand for haardt, han stod paa samme Stade som en Mængde af Indlandets og Udlandets Statsmænd. — Imidlertid vare Kobbelfrug og Hvededyrkning indførte; det var Adam G. Moltke, som gik i Spidsen herfor, og hans Søn Joakim G. Moltke fik 23. April 1781

Forordn. om Fællesskabets Ophævelse udstedt, efter at man allerede i en Snes Aar saa smaat havde arbejdet i denne Retning. »Den guldbergske Styrelse skal have Tak, for hvad den udrettede paa dette Omraade. Men det var en stor Vildfarelse, naar den troede, at hermed havde den i Virkeligheden gjort, hvad der fra dens Side lod sig gjøre i Landbosagen . . . Skulde Agerbruget gaa frem, og, hvad der var endnu vigtigere, skulde personlig og borgerlig Frihed gennemføres her i Landet, maatte Bonden ikke alene røre sig frit i Forhold til sine Bysbrødre, men ogsaa være sikret imod Vilkaarlighed fra Godsejerens Side, og, saa vidt muligt, ikke være lammet i Ævnen til at raade over sine egne Kræfter og over sin egen Tid. Den Kamp for Reformen i disse Retninger, der var bleven afbrudt ved Struensees Fald, maatte nødvendigvis tages op igjen« (S. 42-43).

20. Oktbr. 1773 indskrænkedes Trykkefriheden atter: det blev forbudt at indrykke noget i Aviser og Ugeblade, som »angaaer Staten og Regeringen og almindelige Foranstaltninger«. Men man kunde ikke hindre Inspektør T. Baden i 1774 at beskrive de Forandringer, der vare foretagne paa Bernstorffs Gods, eller Justitsraad N. Hammeleff i ved Tabeller at godtgjøre, hvorledes baade Udsæden og Foldudbyttet vare stegne paa det samme Gods; og saadanne Skrifter fra praktiske Mænd vakte selvfølgelig stor Opsigt. Desuden var 1769 det kgl. danske Landhusholdningssselskab stiftet af Martfelt. Det nød stor Anseelse og øvede stor Indflydelse, selvfølgelig nærmest i rent praktisk Retning, dog ogsaa ad andre Veje, og 1781 udsatte det saaledes en Præmie for »Proprietærer, som paa sine Godser befordre borgerlig Frihed og Ejendom«. Ogsaa lod det sig jo nok gjøre at belyse adskillige Landbospørgsmaal uden just at angribe »Regjeringen« eller dens »Foranstaltninger«; det kunde ikke alene Mænd gjøre, der fuldtud delte Regjeringens Anskuelse, som Amtmand H. Hofman i Kolding, Baron Wedel-Jarlsberg til Ravnstrup og Kammerherre Munthe-Morgenstjerne til Bekkeskov; men

ogsaa dens delvise Modstandere som Inspektør Søren Klestrup paa Giesegaard og Godsejer Tyge Rothe til Tybjerggaard. Forfatteren skjænker disse Mænd og deres Anskuelser omtrent halvandet Ark (S. 50-73), og vi opfordre indstændig Enhver til at gjøre sig kjendt med hans livlige og interessante Skildring af disse og siden af mange andre Personer, skjønt vi ikke i et og alt ere fuldt enige med ham*).

Det næste Afsnit (S. 73—91) er ikke mindre smukt. Foruden nogle vel trufne Smaabilleder af Reformvennerne blandt Godsejerne (Ludvig Reventlow, Kristian Reventlow, V. A. Hansen) samt af Bondevenerne men Reformmodstanderne (Buchwald paa Gudumlund, Lehn paa Guldborgland og Teilmann paa Nørholm), — giver Prof. Holm os her tilstrækkelige Vidnesbyrd for, »at Bønderne paa denne Tid ere blevne mindre slet behandlede, end det tidligere havde været Tilfældet«, fordi »Aanden iblandt Godsejerne havde forbedret sig i Tidernes Løb, en Følge af den Sans for større Menneskelighed, som det 18de Aarhundrede havde ført med sig, saa at nu baade Træhesten, Hundehullet, spanske Kappe osv. egentlig kun tilhørte en svunden Tid«; — »at Godsejerklassen paa denne Tid talte en Mængde fortræffelige Mænd i sin Midte«, saa »intet kunde være en skammeligere Uretfærdighed, end om man vilde tro at kunne skære Datidens Godsejere over én Kam som Bondeplagere;« — men at der desuagtet »er bestemte Vidnesbyrd om Ondskabsfuldhed og Brutalitet hos Herremænd og om, at de grovt have misbrugt den Myndighed, Stavns-

*) Saaledes kunde vi ønske Ytringerne om Tyge Rothe (S. 64): »at han af al Magt smigrede for Magthaverne«, endvidere: »Man faaer ikke . . . noget behageligt Indtryk af hans Karakter« — strøgne eller dog stærkt læmpede. De stemme heller ikke altfor godt med Udtalelsen (S. 66): »Det er umuligt andet end at faa Indtryk af en virkelig Begejstring hos ham for store og skjønne Formaal«. Begejstringen kan være vildledet og vildledende, men den »smigrer« ikke. — Naar det om det »opstyltede« og »sødladne« hos Colbjørnsen hedder (S. 185): »Men dette var Tidens, ikke hans personlige Fejl«, maa dog vel den samme Undskyldning kunne gjælde med Hensyn til den samme Anke hos Tyge Rothe.

baandet lod dem have«; — dog »fandt de værste Proprietærer iblandt dem, der købte Godser af Spekulation« [de saakaldte Godsslagtere], »og et endnu værre Ord havde Forvalterne, der svarede til Fortidens berygtede Ridefogder«. — »Medens Salg af stavnsbundne Bønder bestemt stred imod Loven og under alle Omstændigheder paa denne Tid kun meget sjældnen har fundet Sted, indeholdt Loven intet Forbud imod at bytte eller mageskifte Bønder, og dette har da gjældt som lovligt«. Vi skulle ikke tale om Herremændenes Domsret, deres Birkeret osv., ikke om at Herremanden var nødt til at betale Bondens Skatter, naar han ikke selv kunde, nødt til at give ham Fødekorn, Sædekorn, Besætning, Foder osv., saa tit han tryglede derom. Det er klart nok, at et saadant Forhold var ødelæggende baade for Herrens og for Trællens Selvagtelse og Menneskelighedsfølelse. Mærkeligt er det derfor at se Kristian Reventlow 1796 kalde vor Landalmue »den ædleste Del af Nationen« (se S. 241); man skulde jo fristes til at mene, at det maatte være gamle Grundtvig, der havde brugt disse Ord et Par Menneskealder senere; men mindre mærkeligt er det nu at høre Holm sige (S. 91): »Hvor meget end Behandlingen af Bønderne paa mange Godser havde forbedret sig, krævede Forholdene, som de vare omtrent 1784, paa det mest indtrængende store Reformer. Landet var ikke tjent med en Fortsættelse af en Styrelse med Guldbergs Ængstlighed og snævre Syn; Klestrup og Rothe havde slaaet Allarm i Litteraturen. Nu trængtes der til en Regjering, som havde Mod til at handle«.

Og vi fik en saadan. Men man bør helt læse Afnittet (S. 91-119) om Regjeringen af 14. April, om Kronprins Frederik og hans Statsraad, om Bernstorff og Stampe, om deres Modstandere i Landbosagen: Schack-Rathlou og F. C. Rosenkrantz (der dog ogsaa begge vare »brave Mænd«), om Reventlow og hvorledes han fik den saakaldte lille Landbokommission nedsat, om den hæderlige Joakim G. Moltkes Ængstelser, om hvorledes Schack-Rathlou og Rosenkrantz igjennem Bülow arbejdede paa at faa Bernstorff

fjærnet*). Endvidere Generalprokurør O. L. Bangs og Kammeradvokat Kr. Colbjørnsens Erklæringer over Herredsfoged Bjerrings bekjendte Forslag, hvilke gave Anledning til det Foretræde hos Kronprinsen, hvori denne sagde til Reventlow: »Det forekommer mig dog, at i en saa vigtig Sag, hvor det gjælder om Landets Vel, bør man ikke lade en eneste Dag gaa tabt. Kan man ikke lige saa godt tage fat derpaa i Morgen som i Overmorgen«. Hermed var Sejren vunden, Reventlow jublede (S. 110-111), og den store Landbokommission blev nedsat. Men Sekretær i denne blev Kristian Colbjørnsen, som skildres os smukt S. 116-19 (og yderligere paa mange Steder, men dog især S. 130-45).

Den store Landbokommission holdt sit 1ste Møde den 18de Septb. 1786 (samme Aar og samme Dag som Kristian den ottende blev født). Den første Virkning af dens Arbejde var Forordningen af 8de Juni 1787, »en af de vigtigste, som nogensinde ere givne herhjemme«. I denne fastsattes, at, naar Gaard eller Hus (paa Livstid) bortfæstedes, skulde en lovlig Synsforretning baade over Bygninger og Besætning finde Sted ved to af Herredsfogden udnævnte uvildige og erfarne Mænd fra et fremmed Gods. Foruden Sædekorn af alle Slags skulde der leveres Fæsteren fuldstændig Besætning af Heste, Vogne, Plove og Harver. Kun paa lovmæssig Maade maatte en Bonde fjærnes fra sin Gaard, og hvad Krav, Herremanden havde paa hans Dødsbo, skulde paakjendes af Stedets Dommer, som ikke stod i Herremandens Tjeneste. Bonden skulde vise Husbonden Hørig-
hed, sømmelig Ærbødighed og Agtelse, men Godsejeren

*) Naar Holm skriver (S. 103): »Hvorledes det end har hængt sammen hermed, er disse Mænds personlige Had imod ham en Kjendsgjerning, og det maatte gjøre Schack-Rathlou og Rosenkrantz endnu bitrere stemte imod hans Virksomhed i Landbosagen«, — da kunde vi være tilbøjelige til at agte som Aarsag, hvad Holm agter som Virkning, og omvendt. Eller maaske — vi henkaste det kun som en Mulighed, en Gjætning — kan Bernstorffs Stilling til Danskheden i Sønderjylland (se herom S. 614, Anm.) have vakt den første, maaske halvt ubevidste, Uvillie hos Schack-Rathlou, Manden med den »varme danske Følelse« (S. 93).

maatte ikke længer straffe ham med Træhest, Halsjærn eller Fængsel i Hullet. — Bonden var saaledes »retslig sikret og fik en fri Mands Følelse af, at han ikke helt var given i en andens Vold Men, for at Forordningen skulde kunne faa virkelig Betydning, krævedes der én Ting med Nødvendighed: Stavnsbaandet maatte hæves. Ellers havde Proprietæren ikke alene Myndighed til paa mange Maader at indskrænke Bondens Frihed, men ogsaa til at paanøde ham Gaarde under højst ugunstige Vilkaar«. Og Stavnsbaandet hævedes, som vi vide, den 20de Juni 1788. Der var Kamp om det i Kommissionen, der var dog særlig Kamp derom med Generalitetet, som højlig ængstedes for, at Hæren ikke skulde kunne faa sine nødvendige Folk; men det gik: Tjenesteplichten lagdes fra Hartkornet over paa Befolkningen, og istedenfor Godsejeren blev det nu Sessionerne, som udskreve. Vel blev Værneplichten ikke almindelig: kun Bonden blev værnepligtig; men lige fuldt var det et stort Fremskridt, og dette blev vundet, »hvad vel maa huskes, inden endnu den franske Revolution havde sat Sindene i Bevægelse og givet det uimodstaaelige Stød til Samfundsomdannelser«. Kampene fortsattes dog, Lehn og Qvistgaard, ellers grundhæderlige Mænd, kæmpede hvast mod Reventlow og Colbjørnsen.

Allerede i Anledning af Forordn. 8. Juni 1787 vare Schack-Rathlou og Rosenkrantz traadte ud af Statsraadet. »Omkring paa Herregaardene havde man travlt med at tale om al den Ulykke, der kom fra det forbandede Kjøbenhavn, hvor Folk sad i Klubberne ved et Glas Punsch og lavede om paa Landboforholdene, som om de vare gamle Landmænd, medens de i Virkeligheden knap kunde kjende Rug fra Byg.« Anderledes var Stemningen blandt Bønderne, som allehaande Vinkelskrivere endog vilde indbilde, at nu havde de baade Selvejendom, Tiendefrihed og al anden Frihed. Anderledes var ogsaa Stemningen i Kjøbenhavn, hvor gamle og unge Videnskabsmænd, Digtere og jævne Borgere, en Mængde Sømænd med Kommandørkaptejn Gerner i Spidsen, stode varmt paa Frihedens Side,

saa det var ikke med Uret, at Ufrihedens Venner skjældte paa »det forbandede Kjøbenhavn«, hvor — iøvrigt Folk fra hele Landet bo samlede, hvor det derfor kunde være rimeligt, at Ideerne først baade fødtes, klaredes og modnedes.

Et Utal af Flyveskrifter for og imod Landboreformerne havde længe holdt Pressen varm og blev saaledes ved. Esaias Fleischer, Teilmann, Buchwald, Tyge Rothe og den dygtige Lotteriadministrator Chr. A. Fabricius og mange flere vare utrættelige og lagde aldrig Fingrene imellem. Der vankede drøje Hug, og Fabricius var en af de faa, som altid iagttog Sømmeligheden. Det Nye kæmpede med det Gamle, som værgede sig med Fortvivlelsens sidste Kræfter. Men det Nyes Forkæmpere vare ingenlunde altid enige, og det Gamles ikke heller. Hvorledes Anskuelserne brødes i tusindfarvede Straaler, lære vi S. 167-96. Det gik her som saa tit, at den, der ellers var tilbøjelig til at staa stille, gik i enkelte Retninger videre end den Videstgaaende; og omvendt. Men af denne Brydning fremgik Lyset og Livet.

Det sidste Slag var de jyske Proprietærers berygtede saakaldte »Tillidsadresse« til Kronprinsen og hans Svigerfader, overrakt dem umiddelbart efter Kronprinsens Bryllup (1790) af Adressens to Forfattere, Kammerherrerne Lüttichau til Aakjær og Beenfeldt til Serridslevgaard. Den førte, som vi vide, til et Sagsanlæg, der havde til Følge, at begge Kammerherrerne idømtes Bøder, og Lüttichau sagde for altid sit Fædreland Farvel.

— Holms Skrift er smukt og smagfuldt udstyret, men det vilde være højst ønskeligt, om vi kunde faa en meget billig Folkeudgave af det, maaske med faa og smaa Ændringer. »Henvisningerne« (men ikke »Oplysningerne«) kunde saaledes af økonomiske Grunde udelades. Det vilde sikkert som Folkelæsning gjøre stor Gavn i mange Retninger, og intet Sognebibliothek burde undvære det. Sproget er i det Hele klart og i Regelen rent (et Par smaa Sprogfejl maa ligefrem være Trykfejl), og om Tonen, Aanden, have vi allerede tilstrækkelig udtalt os.

7) **E. Holm.** *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede (1784—1799)*. Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Fest i Anledning af Hans Majestæt Kong Christian IX's Regjeringsjubilæum, den 15. November 1888. 202 S. lille Kvart.

Dette Skrift er dels en Udfyldning dels en Fortsættelse af det foregaaende af samme Forfatter. Det danner Afslutningen paa en Række af fem Afhandlinger, som han i de sidste ni Aar har udgivet: »Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade«; — »Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746—1770)«; — »Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedens Historie 1770—1773«; — »Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede (1773—1791)«; og nu dette femte og sidste). De udgjøre jo vistnok hver for sig et Hele, men den rette Helhed kommer dog først frem, naar de tages alle fem i den Orden, i hvilken de ere udkomne.

Hidtil havde Kampen staaet om Landboreformerne, og den fortsattes gennem hele dette Tidsrum, der ogsaa fremkaldte en Mængde nye Landbolove og desuden vigtige Love i mange andre Retninger; vi skulle saaledes nævne: Universitetets nye Fundats, Kornhandelens Frigivelse, Staldfodringens og Øxenhandelens Frigivelse, Jødernes Adgang til Haandværkerlavene, Forbudet mod Indførsel og Udførsel af Negerlaver, Forligelseskommissioners Oprettelse, Rettens hurtige og vedbørlige Pleje, men først og fremmest Toldloven af 1. Febr. 1797. — For Tiden var dog Trykkefriheden det, som nærmest optog Alles Sind. Lovlig havde vi siden 1773 ingen Trykkefrihed; den skulde da være given os ved Reskript 3. Decb. 1790; men i Gjærningen havde vi næsten en uindskrænket Trykkefrihed, der jævnligen blev brugt til Overmaal, uden at Regjeringen syntes at ænse det. — Der var en underlig Gjærning i Folket. Vi havde det mest uindskrænkede

Enevælde i Evropa, men dermed var Flerheden af Folket i lang Tid tilfreds. Vi havde jo borgerlig og personlig Frihed, og for den politiske var der kun Faa, som havde Øje. Man holdt af at kalde sig selv og hinanden for »Borger«, endnu længe før der i Frankrig blev talt om »Citoyen«. Man fraadsede i »Borgersind« og »Borgerdyd« og »Borgerfrihed«, og iblandt dem, som førte Tonen i Pressen og i Klubberne, paastode mange, at sand Frihed fandtes kun under Enevælden, iblandt andet fordi kun den kunde taale Trykkefrihed, gennem hvilken Regjeringen dog alene lærte »Almenaanden« at kjende og kunde optage den i sig. Rousseau, Voltaire, Payne, Kant og Fichte havde dog allerede stærkt paavirket mange, selv iblandt dem, som klamrede sig fast ved det uindskrænkede Kongedømme; men saa kom den franske Revolution og lynslog Gamle og Unge, selvfølgelig især de sidste; og i Kjøbenhavn blev det almindeligt at sværme for fransk Frihed, i Norge for engelsk, dog stode baade her og der Mangfoldige imod, saa Taler og Modskrifter krydsede hverandre, og Pressen stønnede under Tidsskrifter, Flyveskrifter og Blade. Selvfølgelig vare de dog langt fra alle Hædersmænd, der brugte Pressen: sammen med Hveden groer jo baade Klinten og Tidslen; hvor Herren bygger sin Kirke, skyn-der Satan sig at bygge sin Synagoge; og de lumpneste Styverfængere bragte den frækkeste Smuds til Torvs, jævnlig dækkede af Navnløsheden.

Kronprins Frederik var nogenlunde Folkets Afgud, da han styrtede det Guldbergske Ministerium. Der kom dog hurtigt et Omslag. »Det synes, som om hans Personlighed i hans unge Dage har haft flere Kanter, der vakte Anstød . . . Adskillige Træk tyde paa, at Kronprinsen kunde være lunefuld og hensynsløs og lægge en Mangel paa Følelse for Dagen, som man efter hans senere Færd ikke skulde tiltro ham. Det Haarde, Bydende, der kunde være ved ham, tog sig dobbelt ilde ud, da hans Mangel paa Regjeringkundskab og Selvstændighed i dybere Forstand snart maatte røbe sig,« (S. 8-9). Og saa den stadige,

udholdende Iver i at oplære og tilpasse Soldater! Man havde ingen Kjærlighed til Hæren. der hidtil væsentlig var dannet af Udlændinger, og man fattede ikke, hvilken virkelig Fortjeneste, han dog indlagde sig af Fædrelandet ved at give det en national og vel øvet Hær. Man skumlede over hans Utrættelighed i at bibringe Soldaten alle de smaa Færdigheder og Greb, som dog først tilsammen udgjøre den sande Soldat, Fædrelandets Værge; man saa mere Korporalen end Kronprinsen i ham, naar han Dag ud og Dag ind trodsede Vejrliget og fortsatte sine Øvelser. Reformernes Modstandere mente, at det var Bernstorff, Kristian Reventlow og Schimmelmann, der styrede det Hele, og at han kun var en Dukke i deres Haand. Man haanede ham i Smædeskrifter og Karrikaturer, og han havde kun holdt Roret et halvt Aar, da der (i Oktb. 1784) fandtes opslaaet en Plakat paa Rentekammeret af følgende Ordlyd: »Kongen har overdraget Regjeringen til Kronprinsen, Kronprinsen til Grev Bernstorff. Grev Bernstorff til Grev Kr. Reventlow, Reventlow til Statsraad Wendt — saa kan man vide, hvorledes Danmark bliver regjeret.«

Til Gunst for ham talte dog den Iver, hvormed han satte sig ind i alle Styrelsens Grene, hans Villighed til at høre paa Enhver, der vilde tale med ham, hans Tarvelighed, Sparsommelighed, regelmæssige Orden og Sædelighed. Og saa kom 1788 med Kornhandelens Frigivelse (6. Juni), Stavnsbaandets Løsning (20. Juni) og hans to Norgesrejser. Paa den sidste deltog han som Frivillig i det Indfald i Sverrig, hvortil Rusland havde nødt os, altsaa ogsaa i den lille Sejr ved Kvistrumbro (29. Septb.), og baade i Kristiania og Kjøbenhavn blev han som »Sejrrherre« atter baaren paa Folkets Hænder. — Mange vare utilfredse med at han ægtede sit Søkendebarn, Prinsesse Marie af Hessen, hvis Fader, Prins Karl, med Rette var ilde lidt; men hun vandt snart Alle ved sin Skjønhed og Hjertensgodhed. Man delte Ægteparrets Sorg over deres første to Børns tidlige Død, og saa kom Kristiansborgs Brand. Ogsaa denne overvældende Ulykke bandt Hjærterne

nærmere sammen. Det var rørende Opofrelser, der ydedes fra Folkets Side for at faa Slottet gjenopført, og Kronprinsen havde Ret til at skrive: »Jeg er formelig stolt over at tilhøre et Folk, der viser saa megen Følelse . . . De Vidnesbyrd om Hengivenhed, man seer, ere talløse og overgaa enhver Beskrivelse.« Derfor kunde ogsaa Bernstorff skrive: »Kronprinsen er saa glad, at man kan læse det ud af hans Aasyn. Jeg har aldrig seet ham lykkeligere. Han har i Virkeligheden kun et eneste Værelse til sin Raadighed; men det er ham nok.« Men om Kronprinsessen skriver han: »Da jeg saa hende, vidste hun ikke, om hun havde faaet det mindste reddet; men hun kom mig imøde med sit Barn paa Armen, og, idet hun pegede paa det, sagde hun: Hvad mig angaaer, da har jeg reddet min Skat! . . . Hun omfavnede mig med Taarer i Øjnene og sagde: Det er en stor Ulykke. men den vilde synes mig langt større, hvis jeg tabte et eneste Hjerter!«

Hvorledes den offentlige Mening var i Norge, og hvorledes man i Danmark opfattede Norges Stilling, skildres os S. 44-59. Der kan nok findes en enkelt Ytring heri, som kan synes at godtgjøre, at Forfatteren ikke er slet saa enhedsnordisk som hans Anmelder, men man vil ikke læse dette Afsnit uden Glæde. Sandt nok, man vil se, at Norge i flere Retninger var stifmoderlig behandlet af den fjerne danske Regjering; man vil se, at denne endnu ikke vovede at give Normændene, hvad der næsten var deres højeste Ønske, et særligt Universitet, da man ængstedes for, at et saadant skulde fremkalde en norsk Selvstændighedsfølelse, som man altsaa maatte finde naturlig; men man vil tillige se, med hvor megen Kjærlighed og Troskab Norge sluttede sig til Danmark, om der end kunde være dem deroppe, som foretrak et enestaaende, selvstændigt Norge; og man vil endvidere se, at den, der med størst Varme talte det forsømte Norges Sag, var ikke en Normand, men en Dansker: Tyge Rothe (»det bør ikke glemmes, at den Mand, der af Alle indtil da, ja man kan sige indtil Aarhundredets Ende, paa den mest omfattende

og dybest gaaende Maade gjennemtænkte Forholdet imellem Danmark og Norge og tog Ordet for Norges Ligestilling, det var ikke en Normand, men en Dansk«); og flere Danske traadte i hans Fodspor. Og da Kampen for et norsk Universitets Oprettelse 1793 gjenoptoges, da var det Jyden J. N. Wilse, som var Sjælen i denne Bevægelse, medens Normanden N. Treschow holdt igjen.

»Stemninger med Hensyn til den franske Revolution,« — »Royalistiske Stemninger samtidig med den franske Revolution«, — »Den franske Revolutions Indflydelse paa at udvikle Stemninger og Meninger, der førte bort fra Enevælden« — optage tre af Bogens mærkeligste Afsnit (S. 59-138), og man læser med spændt Interesse om den store Revolution og alt det Røre, den fremkaldte i Sindene herhjemme. Mænd, hinanden saa ulige i Anskuelser, Kundskaber, Karakter og Lødighed som Fr. Sneedorff, P. A. Heiberg, Malte Bruun, Riegels, Tyge Rothe, Rahbeck, Colbjørnsen, Birckner og mange flere skildres os her lyslevende ligesom deres Kampe i Tidsskrifterne Minerva, Tilskueren, Iris, Kritik og Antikritik, lærde Efterretninger, politisk og fysisk Magasin, Samleren, Folkevennen, For Sandhed, og hvad de nu alle hed. Men man nøjedes ikke hermed: ved Siden ad Tidsskrifter og Blade udkom der et Utal af Flyveskrifter, de fleste maadelige, samt en Mængde større og mindre Bøger, af hvilke enkelte vandt al den Indflydelse paa Stemningen, som de virkelig kunde gjøre Krav paa. Den alvorligere Læser sluttede sig nærmest til Rothe og Birckner, mens Bruun og Heiberg reve alle de lettere til sig. Men Meningerne spillede i alle Regnbuens Farver og i langt flere. Jævnside med Paastanden, at kun under Enevælden kan der findes sand Borgerfrihed, gik den anden Paastand, at al Arvevælde er efter sin Natur Tyranni; og imellem disse Yderligheder optraadte den utroligste Mængde og Sammenblanding af Anskuelser. Skjønt der vel næppe var Nogen, som for Alvor tænkte paa at faa Republiken indført i Danmark, var der dog Flere, som baade i bunden og ubunden Stil hævede Re-

publiken til Skyerne. Man holdt i Almindelighed paa Kongedømmet, men man angreb mere og mere utilsløret Forfatningen. Selv socialistiske Anskuelser savnedes ikke med Angreb baade paa Kristendom, Ejendom og Ægteskab; ja, Kristendommen angrebes ogsaa af ellers hæderlige Mænd; og man drev tilsidst Trykkefrækheden saa vidt, at sand Trykkefrihed blev næsten umulig. Den havde dog indtil det sidste sine Talsmænd i Mænd som Bernstorff og Birckner, ja vel egentlig ogsaa Colbjørnsen.

Men saa døde Bernstorff d. 21. Juni 1797. »Tre eller fire Mænd delte hans Embeder imellem sig, men ikke hans Talenter,« og endnu mindre hans Frisind, hans Anseelse. Han var i Almindelighed agtet som Kronprinsens gode Aand, og dennes Anseelse sank atter. Allerede forinden vare en Del Pressesager anlagte, og baade Malte Bruun og P. A. Heiberg vare saaledes idømte Pengebøder, og der var fra flere Sider arbejdet ivrig paa at indskrænke Trykkefriheden. Men Bernstorff havde staaet imod, og Colbjørnsen havde intet villet forandre i Rescriptet af 1790, skjønt Kronprinsens Svigerfader trængte stærkt ind paa sin Svigersøn. Nu blev Assessor Collet i Hof- og Stadsretten uden Lov og Dom og uden Efterløn afsat, fordi han i en Anmeldelse af Birckners Trykkefrihedsskrift havde villet hævde Embedsmændenes Ret til at kritisere Regjeringen, selv om Kritiken fremtraadte i Form af Haan og Spot. Der blev atter nedsat en Kommission til at undersøge, hvorvidt og hvori Trykkefriheden burde indskrænkes. Man forbigik P. A. Heiberg ved Besættelsen af Embedet som Notarius publicus, skjønt han i flere Aar havde været den Afgangnes Medhjælper, og i hans Sted satte man en Professor Olsen, hvis Fortjenester Almenheden ikke kjendte. Nye alvorlige Pressesager anlagdes og iblandt dem atter mod Bruun og Heiberg. Den nedsatte Kommission indgav i Jan. 1798 sin Betænkning, som Colbjørnsen gennemheglede i en »knusende Kritik«, og endnu denne Gang afvendte han Uvejret. Det saa en Stund ud til, som om hele Sagen skulde gaa i Glemme. Da kom

der i Avg. 1799 et Tordenbrag fra St. Petersburg, hvor man agtede »den dansk-norske Regjering som smittet af jakobinske Anskuelse«. Kejser Povls Sendemand forestillede Kronprinsen gennem hans Svigerfader, hvor nødvendigt det var at træde op mod de revolutionære Kræfter (der havde i Febr. 1793 fundet et ubetydeligt Opløb Sted i Kjøbenhavn, og i Juli 1794 havde Tømmersvendene gjort Skrue, idet de krævede en friere Stilling overfor Mestrene, og havde faaet adskillige andre Svende til det samme, altsammen, som man mente, fremkaldt af den tøjlesløse Presse), og Kejser Povl forbød alle danske Skibe Adgang til de russiske Havne. Da — saa synes det — kom der fra Kronprinsen, som dengang opholdt sig hos sin Svigerfader paa Lovisenlund, et Udkast til en Forordning, som ikke havde været for i Statsraadet, men som Colbjørnsen nu skulde give den endelige Affattelse. Han fik imidlertid enkelte Ændringer indsat i den. Og — d. 27. Septb. 1799 fik vi Hæmskoen paa vor Trykkefrihed! Men det skal ikke glemmes, at det var Kejser Povl af Rusland, der nærmest gav os Trykkekvangen, og at det var Konferensraad Kruck i det tyske Kanselli, fra hvem Forslaget udgik om Censur for dømte Forfattere.

Prof. Holm beklager (S. 142), at han »af Mangel paa Plads« har maattet undlade at gaa nærmere ind paa Hæmskoen, og (S. 143) at han af samme Grund har maattet give Afkald paa at meddele Hovedtrækkene af Forhandlingerne om det attraaede norske Universitet. Og i et Forord siger han: »Da ethvert af [de ovenfor omtalte fem] Skrifter har skullet træde frem som noget selvstændigt for sig, har det været uundgaeligt, at Fremstillingen er bleven fragmentarisk; der findes baade Huller og Gjentagelser. Meget maatte jeg derfor ønske engang at faa Lejlighed til at arbejde dem sammen, saa de kom til at danne en virkelig Helhed, i hvilken Hullerne vare udfyldte og Gjentagelserne bortskaarne. Men vort Bogmarkedes ringe Omfang gjør det lidet sandsynligt, at jeg skulde kunne naa at gennemføre en saadan Tanke.« Vi

maa dog haabe, at det skal lykkes ham at gennemføre den, selv om han ogsaa skulde underkaste sig Tidens Modekrav: at forsyne sin Fremstilling med »Illustrationer«. Det af ham behandlede Æmne er saa vigtigt og interessant, Tidsrummet er i mange Henseender saa temmelig mørkt og derfor jævnlig vrangt opfattet, han selv fremfor nogen anden nulevende saa hjemme i det hele Tidsrum og — saavidt vi kunne skjønne — saa fremmed for alt Partiformaal, at vi umulig kunne andet end ønske det opklaret af hans grundige Kundskab og lidenskabsløse Sandhedskjærlighed.

8) **J. A. Fridericia.** *Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigjørelse i det 18de Aarhundrede. En Skildring efter trykte og utrykte Kilder.* 95 S. Oktav.

Det er en god lille Bog. Ved et særligt Uheld er den bleven det allersidste af de her anmeldte tretten Skrifter, jeg har gennemgaaet, men den burde aabenbart været et af de første. Som sagt, det er en god lille Bog, skreven med Liv og Varme og dog med Billighed. Kortfattet, som den er, giver den en klar og underholdende Fremstilling af alt det væsentligste med en rigtig opfattet Forbigaaelse af det mindre væsentlige (kun i ét Punkt synes den os lidt vel knap, vi mene den Hofrevolution, der styrtede Struensee og bragte ham paa Skafottet). Sproget er, som det sømmer sig for en Bog, der er æmnet til Folkelæsning, klart, jævnt og godt, og man skal lede en Stund, inden man finder en enkelt knudret Sætning. Da den skal være Folkelæsning, har den heller ingen lærde Henvvisninger til sine mangfoldige Kilder; dem undersøger Menigmand alligevel ikke, og han har heller ikke nødig at gjøre det her, da Forfatterens nøje Kjendskab til hans Æmne (godtgjort bl. a. i de af os ovenfor anmeldte »Aktstykker«) borger os tilstrækkelig for hans Paalidelighed. I saa kortfattet en Bog kan man ikke

vente at finde mange Nyheder — og dog er der virkelig enkelte —; man maa være glad ved at finde en redig Fremstilling af tidt temmelig indfildrede Forhold, given fra et fast, sandhedskjærligt Stade, altsaa ikke fra noget Partistade.

Vi skulle tillade os at give et Par Prøver paa Forfatterens Stil og med det samme paa hans Stade:

(S. 5-6): »Den daværende Landsby med dens Tillæg af Jorder havde et fra den nuværende meget forskjelligt Udseende. Man kjendte i den største Del af Landet kun lidet til Bøndergaarde med samlede Jorder; store Strækninger laa udyrkede hen; Moser og Krat bredte sig frodig; Hegn og Gærder var der kun lidt af, men nok af Stene paa Markerne. Omkring Kirken og Stævnet laa Gaardene Side om Side, kun omgivne af Haver og mindre Stykker Jord, de saakaldte Tofter. Udenfor Byen kom Markerne, nærmest de bedst, fjærnest de slettest behandlede. De fleste Steder vare de delte i tre Vange, hver med sit Navn, men skiftevis benyttede til Vintersæd (Rugvangen), til Vaarsæd (Bygvangen) og til Brak og Fælled. Hver af Markerne var delt i Aase eller Skifter, disse igjen i Agre, og hver af Byens Gaardmænd havde sine Agre spredte paa Aasene . . . I Olstrup By paa Sjælland fandtes paa de tre Marker 76 Aase, hver delt i Agre, og en af Gaardene havde i alt 63 Agre. Agrene, der kun vare skilte fra hinanden ved dybe Plovfurer, vare ikke sjældnen aldeles urimelig smalle i Forhold til Længden; i Taarøje By paa Sjælland fandtes Agre, som vare 1678 Alen lange og tretten, femten Alen brede.« — Fællesskabet kunde dog gaa endnu videre: undertiden kunde flere Byer have sine Marker i Fællesskab, og (S. 7) paa Ellingelyng i Odsherred »havde tolv Byer Ret til at slaa sine Kreaturer ud.«

(S. 36). Efter at have skildret den usle økonomiske Tilstand siger han: »Som Slutstenen paa hele Tilstanden kom nu den moralske Slappelse, som Hoveriets og Stavnsbaandets Aag forvoldte. Det berøvede Bønderne deres

Handlekraft og Lyst til at arbejde sig frem, det medvirkede til at forøge Trangen til at søge Trøst i Drikfældighed, det skabte Ladhed og Dovenskab*). Slægt efter Slægt vænnedes til at betragte Arbejdet som en ulidelig Byrde; thi den kunde ikke i Arbejdets Frugt øjne nogen Fordel for sig selv. Om Sans og Følelse for Landets almene Vel var der ikke Tale. — Saaledes var det kommet dertil, at den danske Bondestand, tagen som Helhed, ved Midten af det 18de Aarhundrede vel havde naaet det laveste Punkt, som den nogensinde har staaet paa i Danmarks Historie: lavest i Henseende til Rettigheder, lavest i Henseende til Velstand, lavest i Henseende til Dygtighed.«

I Modsætning til Steenstrup (se ovenfor S. 591) mener Fridericia ikke (se S. 15-19 o. fl. St.), at Jordrotterne vare for kloge til at skrue »det ubestemte Hoveri« aldeles ødelæggende i Vejret. Han kjender, for kun at tage dette ene, ligesom Allen Eksempler paa, at Bønderne foruden Spand- og Gangdage i Mængde »nødtes til at bære Aske ud, skaffe Tørv ind, rense og feje Gaarden, kline og tække Bygningerne, vaske Tøjet, klippe Faarene, kort sagt være Haandlangere ved alt; hver Torsdag maatte de desuden i den travleste Pløje- og Saatid holde med Husbondens Korn paa Viborg Torv.« — Om Bondens Retsstilling godtgjøres det (S. 31), at »i Virkeligheden var Bonden i sit Forhold til Herremanden berøvet den Grundret, som Loven tilsikrede alle, nemlig at der hørte Dom til for at miste, hvad man havde.« Af meget andet, der belyser Sandheden af denne Sætning, skulle vi kun efter S. 30 anføre, at det var »ikke sjældent, at Herremanden paa egen Haand sendte [en Karl] til Fæstningsarbejde eller til Arbejdsanstalter for kortere eller længere Tid«; og at der »1753 blev i Odense oprettet en Tvangsarbejdsanstalt, det saakaldte Tugthus . . . Dettes Protokol udviser henved hundrede saadanne Indsættelser uden foregaaende Dom i Løbet af omtrent 30 Aar; ikke

*) »og Utugt« kunde der gjerne være tilføjet, thi ogsaa det var en af de Forbandelser, som Hoveriet begunstigede.

mindre end 39 Godsejere, især de kvindelige Herskaber, benyttede sig deraf; ja, det gik saa vidt, at en Godsejer under sin Haand og Segl bortgav en Karl paa Livstid, skønt han først kun havde været indsat til Rævselse i nogen Tid.«

Det var nu Menneskesalg. Vi fortalte ovenfor (S. 610 Anmærk.), at en Kusk blev solgt for en Jagthund. Saa-danne Salg foregik jo vistnok ikke meget tidt, dog maaske tiere, end man aner. Saaledes hedder det S. 28: »Sjældnere, men langtfra ganske uhørt, var det, at der blev Tale om et ligefremt Salg [af Bønder]. 1747 overlod Herskabet paa Holmegaard Kaptejnen ved det hværvede bornholmske Regiment en det »tilhørende Vorned« saaledes, at han uden Hværvingsbetingelser skulde blive ved Regimentet, saa længe han egnede sig dertil. I Aaret 1770 overdrog Gisselfeld Klosters Bestyrelse en drikfældig Karl, som gjentagne Gange var borttrømt, men atter anholdt, for 20 Dl. til en anden Officer. Ja, paa Godset Nørre-Elkær i Jylland gik det saa vidt, at Ejeren solgte en Karl til et andet Gods og fik en lukket Vogn i Betaling.« Med saadanne Kjendsgjæringer for Øje synes Steenstrups Trøst (s. foran S. 593) os kun meget lidet sigende. Det er da næsten kun Smaating, at (S. 20) »Tiden nævnede Exempler nok paa Bondeplagere, paa Herremænd, der stode om Morgenen Kl. 5 med Kanepisken foran sin Port for at drive Arbejderne ind,« thi »der gaves ofte tyranniske og haarde Godsejere«. Hermed er dog ingenlunde sagt, at alle Godsejere vare tyranniske; nogle Snese af dem kunde være nok til at gjøre hele Forholdet fortvivlet.

— Vi have holdt os til Enkeltheder, og dermed maa vi blive ved, da vi ikke kunne udskrive alt, hvad vi kunde have Lyst til at gjengive. Efter at have omtalt »Vornedskabets Ophævelse« gaaer Forfatteren i 1ste Afsnit (S. 5-37) over til: »Bondestandens Vilkaar før de store Reformere« (Landbrugets Mangler), »Bondestandens Byrder« (Tiende; Hoveri; Stavnsbaand, herunder Landmilitzen), »Bondens usikre Retsstilling« samt:

»Bondestandens økonomiske og moralske Tilstand.« — 2det Afsnit omhandler (S. 38—95): »Reformbevægelsen og Reformerne,« men har elleve Underafdelinger: 1.) »Reformbevægelsens almindelige Præg« (der er omtrent det samme her som i det øvrige Evropa, men gaaer dog mere udelukkende i landøkonomisk Retning); 2.) »Bevægelserne for Agerbrugets Forbedring« (hvor A. G. Moltkes Fortjenester af Trevangskiftets Afskaffelse, Fællesskabets Ophævelse og Landbokommissionen af 1757 omtales); 3.) »Virksomheden for Bondestandens Ophjælpelse og Frigørelse begynder« (hvorom strax lidt mere); 4.) Regeringens Stilling til Bondespørgsmaalet under Frederik V., Reforme paa Hørsholm og Bernstorff« (her omhandles Krongodsets Salg, Stolbergs Virksomhed paa Hørsholm og J. H. E. Bernstorffs endnu heldigere Virksomhed paa hans eget Gods); 5.) »Kristian VII's første Aar, Staten tager sig af Bondespørgsmaalet« (Reverdil, St. Germain, Landbokommissionen af 1767, Hoverireglementer, Oeder, Uroligheder paa Falster og i Jylland, A. G. Moltke og Flere blive ængstelige, Struensee, Hoveriforordningen af 1771); 6.) »Reaktionen standser Bøndernes Frigjørelse, indtil Kronprins Frederik faaer Magten 1784« (Enkedronningen og Guldberg, Hoveriet atter ubestemt 1773, Landmilitsen stadfæstes 1774, ny Trykkesvang, men »den første Bondefest« fejres 1783 ved Gentoft for at indvie Bernstorffs Mindemærke, det gamle Regimente styrtes); 7.) »Kronprins Frederik, A. P. Bernstorff, de to Brødre Reventlow, Chr. Colbjørnsen (veltrufne Billeder i varme Ord af alle disse Hædersmænd); 8.) Bevægelsen i Folket og Litteraturen« (Enevælde med Trykkefrihed, Tyge Rothe, Rahbek og adskillige andre Forfattere); 9.) »Begyndelsen til de store Reforme, Forsøgene paa at styrte Chr. Reventlow, Landbokommissionens Nedsættelse« (Arvefæste og Ejendom paa Frederiksborg og Kronborg Amter, Krongodset paa Lolland og i Odsherred, Sammensværgelsen mod Reventlow,

der er den samme som den mod Bernstorff [s. foran S. 627], den store Landbokkommissions Nedsættelse); 10.) »Forordningen om Fæstebondens Retsstilling, Stavnsbaandets Ophævelse« (giver Forhistorien til Lovene af 8. Juni 1787 og 20. Juni 1788); 11.) »Landbokkommissionens øvrige Virksomhed, Slutning« (nævner de vigtigste af de følgende Love, de jydsk Godsejeres Deputation, Grundstenens Læggelse til Frihedsstøtten, og slutter med at kalde »Bondestandens Frigørelse et Værk skabt af Blik for Tidens Brøst og af Dygtighed til at afhjælpe dem, af et Slægtleds Arbejde med Fædrelandets og Udlandets ædlest Tanker, et Værk baaret frem af Tidens bedste Mænd og ført til Ende under en lykkelig Overensstemmelse mellem Fyrste og Folk.«

I det tredie af disse smaa Afsnit skildres os den Indflydelse, som den ædle Fred. Lütken og Prokansler Erik Pontoppidan havde paa Aandens Vækkelse, efter at A. G. Moltke havde vundet Frihed for Pressen til at drøfte økonomiske Spørgsmaal. Der fremdrages ogsaa en Kammerraad Nils Schelde, som nævnes baade hos Worm og Nyerup, men som vi tilstaa, at vi ikke før have lagt Mærke til; nu skulle vi mærke os ham. Endelig den fortræffelige Professor J. S. Sneedorff, som foruden det økonomiske tillige optog det sociale Spørgsmaal. — I det følgende Afsnit skildres os Henrik Stampe, C. G. Stolberg og J. H. E. Bernstorff saaledes, at vi have let ved at gjenkjennde dem. — Det samme gjælder om Reverdil, St. Germain og Oéder i 5te Afsnit og endelig om J. F. Struensee, skjønt vi ikke fuldt tør underskrive den Paastand, at »hans gode og redelige Villie er lige saa sikker som hans Hensynsløshed og overdrevne Selvtillid,« og skjønt vi mene, at til et fuldstændigt Billede af ham kunde nok hans Pjaltethed ved Fodgardens Oprør Juleaften have været nævnt. — I 7de Afsnit faa vi smaa — jeg havde nær sagt Fotografier — af Reformernes fem vigtigste Forkæmpere, og paa deres Lighed er der næppe synderligt at udsætte.

— Vi have sagt, at den lille Bog er en god Bog, og

vi gjentage det. Vi have endvidere sagt, at den er klar i sin Fremstilling, og ogsaa dette gjentage vi. Men det udelukker ikke, at der ved Uvarsomhed kan være indløbet et eller andet Udtryk, som kunde trænge til en nærmere Forklaring. Vi tænke særlig paa to saadanne Tilfælde. S. 76 siges der om Colbjørnsen, at han var »Fritænker«, at »Fornuften som Menneskets Ejendom var et Slagord for ham, og han var en svoren Fjende af Fordommenes Magt.« Det sidste er jo meget godt. Men hvad er Fritænker? Dette smukke Navn er saaledes trukket igjennem Rendestenen, at nu forstaaer man nærmest ved en Fritænker den, der er »fri« for al »Tro«, men svinebunden af alle de kødelige Lysters brusende Tanker. Det kunde nok været sagt, at en saadan Fritænker var han ikke, og den Læser kunde dog halvt blive angst derfor, som mindes, at der S. 39 er talt om »den frie Tankes Kamp mod Kirkens Herredømme« (et saadant »Herredømme« kende vi ikke paa den Tid), og at det S. 77 hedder: »Den Oplysning, man vilde, havde i sin Grund en fritænersk Karakter. De allerfleste af Tidens fremragende Mænd havde mere eller mindre fjærnet sig fra Troen paa Kristendommen i den Form, som den herskende Kirke lærte den.« — Og S. 75 fremhæves Chr. Reventlows Udtalelse »ved en given Lejlighed«: »Danmark har ikke Magt til at bygge en eneste Fæstning og skal heller ikke have Magt dertil«. Det Mundsvejr kunde nok »ved en given Lejlighed« være fløjet ham af Munden, thi hvor mange forfløjne Ord hvirvles der ikke op i Taagen (i Taaget) hver eneste Dag! Men der burde være tilføjet, at det ikke var Chr. Reventlows sande Hjærtensmening, at han, der »var en dyb religiøs Natur med Tro paa Gud og Udødeligheden« (S. 75), ikke hørte til dem, der, naar Talen er om Fædrelandets Forsvar, ikke har andet at mælde, end »hvad kan det nytte«. Forfatteren vilde da med det samme have værget sig selv imod at tages til Indtægt af hine (Forstands?)-Mennesker.

9) **N. Rasmussen Søkilde**, *Landboreformerne og den danske Bondestands Frigjørelse før og efter 1788*. 222 S. Oktav. Med fem smukke og veltrufne Billeder af Kronprins Frederik, de to Brødre Reventlow, C. Colbjørnsen og A. P. Bernstorff samt med et Billede af Frihedsstøtten, seet fra Vesterbro.

Denne Bog er Nr. 1 af »Landboskrifter, udgivne med Understøttelse af det Raben-Levetzauske Fond af det Kgl. danske Landhusholdningsselskab«, hvorfor dette ogsaa har givet den et Forord, hvori det blandt andet hedder: »Da Forfatteren, om han end har leveret adskillige historiske Arbejder, ingenlunde har sluppet sin Plov eller sin Foderkurv, men vedblivende staaer som arbejdende Bonde i sin hjemlige Bedrift, saa faaer denne hans Bog derved uvilkaarlig Karakteren af et Taknemlighedsminde fra den danske Bonde til de højt fortjente Mænd, der i forrige Aarhundrede lagde Grunden til hans Frigjørelse og Velstand.« — Det er virkelig med en egen Glæde, man læser Sønnesønnens Udtalelser om de Mænd og de Love, som frigjorde imellem Tusinder andre ogsaa hans Farfader. Det er iblandt talløse glædelige Kjendsgjæringer et haandgribeligt Vidnesbyrd om, hvad de virkede.

Forf. siger selv, at hans Arbejde ikke er noget »strængt videnskabeligt Skrift«, og deri kunne vi give ham Ret; men han har jo da ogsaa nærmest skrevet det for »mine Samfundsfæller i den danske Bondestand og den menige Del af Folket«, og dem har han virkelig ogsaa givet en læseværdig og let læselig Fremstilling af sit Æmne, som de ville have baade Gavn og Glæde af at gjøre sig kjendte med. Han deler sin Bog i tre Afsnit: »Reformforsøg paa Landbrugets Omraade før 1784« (S. 9-55), »Frigjørelsen« (S. 56-148) og »De fortsatte Landboreformer med Frigjørelsens Frugt og Følger, 1790-1815« (S. 149-122). Han glæder sig ved ethvert Fremskridt; han fremhæver med Taknemmelighed, Ærbødighed og Kjærlighed enhver af dem, der, mere eller mindre udsatte, deltog i den

tunge Kamp, som førte til den hæderfulde Sejr; men han indrømmer villig, at deres Modstandere kunde ledes af andre Bevæggrunde end Egennytte og Herskesyge, og om et Par af de bitreste af dem, Wedel-Jarlsberg og Morgenstjerne, siger han udtrykkelig (S. 63), at de vare »hæderlige og ansete Mænd«. Han meddeler Tankegangen i deres Skrifter, men uden at sætte sig til Doms over dem, ja, Morgenstjernes »Det danske Landvæsens Forfatning« kalder han »velskreven« og siger, at den »igjennem en venlig Fremstillingsmaade søger at bevise«, at Forholdene vare saare gode, som de vare. Jeg troer knap, at man i den hele Bog skal finde et eneste, jeg vil ikke sige hadefuldt men bittert, Ord, og derfor læser man ham gjerne, om man end nu og da kan være en Smule uenig med ham og stundum kan finde ham vel kortfattet, stundum vel bred. — Da han næsten var færdig med sit Arbejde, har han faaet fat paa Steenstrups ovenfor omtalte »Den danske Bonde og Friheden« og er bleven stærkt bevæget ved den livlige Fremstilling af Forholdene i adskillige andre Lande. Han udbryder derfor: »Med disse Forhold for Øje se vi mildere paa de mægtige Enevoldskonger, der famlede med Tanken om Frigjørelse uden at kunne naa det tilsigtede Maal.« Men derpaa siger han (S. 221) — og det er egentlig dette, som hele Tiden har ført hans Pen, hvorfor vi ogsaa her skulle afskrive det —: »Vor Tanke skal under Jubelfesten for Stavnsbaandets Løsning først og fremmest udgaa fra Frihedsstøtten ude paa Vestebro, der staaer som et Vidnesbyrd til Efterverdenen, om at Danmark ikke alene var det første Land i Europa, der forbød den skammelige Handel med Negerslaver, men ogsaa, som Steenstrup skriver: at iblandt alle de Riger, i hvilke Bondestandens personlige Stilling havde en Befrielse Behov, var Danmark det første, som fuldkomment og strax skaffede Friheden tilveje. — Fra Frihedsstøtten gaa vi ud til Frederiksberg Have for at hilse paa »Drotten den gamle, han som skal evig elskes paa Jord.« Derfra ud til Bernstorffs-Støtten ude paa Gentoft Bakke, og

saa til de samtidig under Arbejde værende eller opførte Mindesmærker for Brødrene Reventlow: Nationalmindesmærket for Statsministeren ved Frederiksborg og Obelisken ved Ludvig Reventlows gamle Herresæde Brahetrolleborg.* [Havde der været synlige Mindesmærker for Henrik Stampe, Kristian Colbjørnsen og V. A. Hansen, havde han sikkert taget dem med]. »Derfra skal Tanken med taknemlige Følelser gjennembølge Reformernes nærmeste Følger: Udskiftningens heldige Udførelse, Hoveriets og Tiendens Afløsning, Agerbrugets Opkomst, Almuens Oplysning osv. osv.«

Det er hans første og sidste Maal at gjenopvække Mindet og Glæden over det vundne, at gjenopfriske Mindet om dem, ved hvilke det vandtes.

Vi skulle ikke nærmere omtale, hvad Søkilde siger om Vornedskabet, Landmilitsen, Fællesskabet, Hoveriet osv., ej heller om den frisindede Presse med Ordførere som J. S. Sneedorff, Otte Lütken og Tyge Rothe, ej heller om Landhusholdningselskabet osv. De foran anmeldte Skrifter have saa tit givet os Lejlighed til Udtalelser, som vi ikke skulle gjentage. Men, efter at have omtalt, hvad der alt var udført og hvad der endvidere paatænkes, siger han (S. 52): »Men vi have endnu noget af det bedste tilbage, og det maa vi ikke glemme«. Han mener den Omhu for at faa ordnet et Skolevæsen for Almuen, hvorved særlig Brødrene Reventlow udmærkede sig, men hvorved den yngre Broder, Ludvig paa Brahetrolleborg, kom til at gaa i Spidsen. Det er ham klart, at, for ret at kunne bruge Friheden, trængte Bonden til større Oplysning, og derfor vender han idelig tilbage til dette Æmne. Hvad Ludvig i den Retning virkede paa Brahetrolleborg og Kristian paa Kristianssæde, glemmer han dem ikke, og han glemmer lige saa lidt, at Skoleanordningen af 29. Juli 1814 for en stor Del er en Afskrift af Ludvigs langt ældre Skoleplan for hans eget Baroni.

Om de Pennefejder, der gik forud for Reformerne, ledsagede disse som en stadig Tordenbyge og fortsattes

endnu længe efter at alt i Grunden var afgjort, — vil man finde en hel Del S. 21-22, S. 59-68, S. 102-13, S. 144-46 og lejlighedsvis flere andre Steder. Det meste turde vistnok være kjendt — i det mindste for »de lærde«, men der kan dog findes Enkeltheder, som turde være temmelig nye selv for dem, som ellers ere godt hjemme i hin Tids Rørelser. — Om selve Reformværket kan der ikke ventes synderligt Nyt meddelt; vi skulle dog bemærke, at S. 69-72 findes hele Ludvig Reventlows Forslag til »den lille Landbokkommissions« Nedsættelse*), S. 92-98 Kristian Reventlows Forslag til »den store Landbokkommission«, og S. 98-102 den kongelige Resolution samt S. 110-13, 115-18 og 124-25 Uddrag af Colbjørnsens Betænkninger og Forestillinger i de Forslag, som vare Kommissionen forelagte. Endvidere meddeles os (S. 76-81) Kr. Reventlows hjærtelige, jævne og vækkende Tale, da de første Arvefæsteskjøder d. 15de Aug. 1788 overraktes femten dygtige Bønder fra Kronborg og Frederiksborg Amter, ligesom disse Skjøders Indhold. Kommissionens Arbejde og dettes Udbytte skildres os selvfølgelig, ligesom hvorledes den samme Gjærning blev fortsat paa Baadesgaards Gods, paa Krongodset i Ods-herred, Sorø Akademis Gods, Ærø, Vartov Hospitals Gods; ja, paa de to sidste Godser ligesom paa Stangerup Gods bleve Bønderne egentlig hjulpe til Selvejendom.

Det har sin Interesse at se en praktisk Bonde udtale sig om den Tids Lovgivninger; studerede Folks Meninger have vi saa tidt hørt. Vi skulle da henlede Opmærksomheden paa Forordning 8. Juni 1787 om Jorddrotters og Fæstebønders gjensidige Rettigheder og Pligter, paa Stavnsbaandsløsningen, Kreditkassens Oprettelse, Korn- og Kvæghandelens Frigivelse, Retten til Bøndergaardes Nedlæggelse, Selvejendoms Udbredelse, skadeligt Vands Afledning, Afløsningen af Hoveriet og af Tiendens Ydelse i Kærven,

*) Dette Forslag plejer i Almindelighed at tillægges Kristian Reventlow, men Søkilde hævder Æren for Ludvig R., støttende sig iblandt andet paa L. R.'s egen Haandskrift i Sorø Akademis Haandskriftsamling. Og han har vistnok Ret.

Fællesskabets Ophævelse, Hegnsvæsenet, Vejevæsenet, Stutterivæsenet, Forordn. af 31. Jan. 1794 om Rakkere og Natmandsfolk, den af 5. Septbr. 1794 om Kvaksalvere osv. Næst Stavnsbaandets Løsning er Tiendens Afløsning den Lovgivning, som udførligst omtales (S. 164-71). Om det kongelige Landhusholdningsselskabs »store Indflydelse« og »omfattende Virksomhed« har han allerede udtalt sig S. 44-46, men kommer lejlighedsvis oftere tilbage dertil, saaledes S. 149-51. — Om Reventlowernes Virksomhed paa deres egne Lensgodser udtaler han sig paa mangfoldige Steder; men særlig S. 152-55, 186-88 og 213-16. — Om Husmanden med Jord mener han, at hans Stilling efter Udskiftningen »var i høj Grad forbedret« (S. 174); ja, i Modsætning til Falbe-Hansen (se S. 862 i det følgende) mener han (S. 198-99), at »den overvejende Del af Landets talrige Husmandsklasse, der før Udskiftningen og under Stavnsbaandet levede under saare tunge Kaar, blev selv forsynet med en passende Jordlod, ligesom Arbejdsklassen i sin Helhed fik bedre Boliger, bedre Livsvilkaar og i det Hele taget en friere og mere selvstændig Stilling, selv om Fremgangen for denne Samfundsklasse i dens Helhed ikke var saa iøjnefaldende som for de tidligere stavnsbundne Hovbønder. Imidlertid bør det ikke oversees, at de ved Stavnsbaandets Løsning og mange andre under Landboreformerne skjænkede Friheder og Goder i lige saa fuldt Maal kom Husmanden og Indsidderen som Fæstebonden til gode.« — Mulig turde Modsigelsen mellem de to Forfattere forklares saaledes, at de hver for sig nærmest have havt de Egne for Øjne, som de bedst kjendte.

S. 174-98 skildres os »Landbrugets Fremgang« i Sjælland, i Lolland, i Fyen og i Jylland, og tillige Bondens Bolig, hans Levemaade, hans Folke- og Arbejdsløn osv. Udførligst dvæles der ved Fyen, og det glemmes ikke varmt at fremhæve de mange Herremænd, der hver paa sin Maade løftede Bønderne og viste dem Vej. — Derpaa omtales »Pengeskyldsætningen« 1802, Sandflugtens Dæmpning, Skovenes Fredning, Fattig- og Skolevæsenet. Og

sluttelig tages der Afsked med »den lille Kreds af Hædersmænd fra hine mærkelige Dage, som ingen dansk Mand eller Kvinde, mindst nogen dansk Bonde«, nogensinde maa glemme: Kristian Colbjørnsen, Kristian Reventlow, Ludvig Reventlow og Kronprins Frederik. — »Det var en Velsignelse for Landet, at der var udført saa mange og saa store Forbedringer i Slutningen af forrige Hundredaar, inden den lange, trange Tidsperiode indtraf . . . Det var dem, der gave Folket Kraft til at gennemgaa den lange Række tunge Aar og gjorde det muligt atter at komme til Kræfter under de gunstigere Tidsforhold, som senere indtraf. . . Derfor maa enhver fri Mand i Danmark velsigne de store Mænds Minde til de sildigste Slægter.«

— Vi kunde visselig finde, at Ordningen af Stoffet hist og her kunde været en Smule heldigere, en Smule formaalstjenligere; men herom faaer Enhver have sin Mening. — Et Par smaa Fejltagelser skulle vi tillade os at rette: S. 35 hedder det, at C. G. Stolberg »skal have været den første tyske Adelsmand, som ophævede Livegenskabet«. Det var han ingenlunde: den første holsteinske Adelsmand var den gaadefulde Blodmand Kristoffer Rantzau til Schmol, Hohenfelde og Oevelgönne, som 19de Juli 1688 frigav alle sine Livegne, fordi han »med stor Medlidenhed havde overvejet et evigt Livegenskabs Elendighed og havde fundet det stridende baade mod Natur og Fornuft, at en Kristen udøvede en saadan Magt over sine Medkristne, sine Brødre og Systre.« Da Livegenskabet atter blev indført under de følgende Ejere (iblandt hvilke en Reventlow!) blev den ædle Hans Rantzau til Ascheberg udentvivl den næste, som ophævede Livegenskabet, men omtrent samtidig med ham var C. G. Stolberg. — Naar Søkilde S. 47 siger, at Guldberg blev Statsminister »kort før Kronprins Frederiks Konfirmation«, har han egentlig selv rettet denne Fejl S. 56. — Af Trykfejl er der ikke mange; vi have dog mærket os den meget uheldige: Skodborgøen (S. 193) for Skodborgaaen.

10) **V. Falbe-Hansen:** *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. Seet fra Nationaløkonomiens Standpunkt.* 1ste Del, Tiden fra 1733 til 1807. (Indbydelseskraft til Kjøbenhavns Universitets Fest i Anledning af Hundredeaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning). 162 S. stor Oktav.

»Det ligger« — siger Falbe Hansen (S. 58) — »udenfor denne Afhandlings Plan at omtale de forskjellige Personligheders Virken og Betydning for Landboreformerne og Kampen om deres Gjennemførelse«. Derfor er det egentlig kun to af de Kæmpende, han nævner, og hvis Betydning han angiver: Reventlow, der »ved sit omfattende Syn, sin bestemte Grundanskuelse og sit Kjendskab til de faktiske Forhold behersker Debatten. Man faaer Indtrykket af en virkelig overlegen Personlighed med vidtskuende Blik, der dog maaske er lidt for dristig i sine Planer og nu og da udkaster Tanker, som gaa langt ud for hans Tid. Næst efter Reventlow er sikkert Colbjørnsen den, der har udøvet størst Indflydelse paa Reformernes Gjennemførelse, mest maaske med Hensyn til Fæsteforholdets Ordning og Bondestandens Sikring ved Opretholdelsen af Livsfæstet, medens Reventlows Betydning synes at have været størst ved Stavnsbaandsløsningen og Hoveriets Ordning eller Afløsning«. — Det er altsaa ikke de handlende Personer, der skildres os, ikke deres Grundsætninger, Meninger, Kampe, Fordomme, Lidenskaber o. s. v., det er — om jeg saa maa sige — de nye Forholdes naturnødvendige Udvikling af de ældre, givne Forhold, det ene af det andet. Og dette er upaatvivlelig gjort ikke alene med Sagkundskab og Alvor, men det er gjort med en Mildhed og Billighed, som virker velgjørende paa Læseren. — Vi skulle meddele et Par Exempler, som ingenlunde ere enestaaende, men synes os tilstrækkelig betegnende for hele Forfatterens Behandlingsmaade.

(S. 43): »Oprindeligt var Hoveriet utvivlsomt en naturlig og hensigtsmæssig Maade for Bonden at betale hans Afgift paa. Allerede den Omstændighed, at Hoveriet var

saa ældgammelt og saa almindelig udbredt, turde være et Bevis herfor. Det er ogsaa let forklarligt; thi i ældre Tid, i Naturaløkonomiens Tid, havde Bonden ingen konstante Penge, men han havde ofte Arbejde tilovers fra sin egen Gaards Dyrkning, og hans Trækdyr og hans Redskaber bleve ikke fuldt udnyttede. Denne ledige Kraft kunde benyttes til Dyrkning af Hovedgaardsmarken til Fordel for alle Parter. Saa længe Hoveriet holdt sig indenfor denne Grænse, var det snarere gavnligt end skadeligt; men, da det blev forøget saaledes, at det krævede mere end den Kraft, der var tilovers fra Bondegaardens Dyrkning, blev det til Skade; thi »jo mere Tid og Flid Bønderne maa anvende paa Hovedgaardstaxtens Dyrkning, des mindre anvende de paa deres egen, saa at virkelig de ni Tiendedele af Jorderne i Danmark forsømmes for at dyrke desto bedre den ene Tiendedel, og det ej til Landets men til Jordegodsejernes Nytte.«

(Den sidste Sætning er en Udtalelse af Konferensraad Bang, men Falbe Hansen godtgjør, at den var ikke fuldt nøjagtig, da »en ikke ringe Del af Bondejorden var hoverifri, og i mange Egne svaredes der ikke mere Hoveri, end der kunde svares, uden at Bondejordens Dyrkning blev forsømt«. For mange Godsers Vedkommende var Bangs Udtalelse dog aldeles nøjagtig, thi »der var mangfoldige Godser, hvor Hoveriet var øget i den Grad, at det ødelagde Bønderne, og hvor disse vare saa forarmede, at de ikke kunde svare Landgilde og ofte ikke engang Skatterne. Hoveriet var da den eneste Indtægt, Proprietæren havde af Bøndergodset«*).

(S. 69): »Fællesskabet havde som alle saadanne gamle Institutioner havt sin naturlige Berettigelse. Det gav i ældre Tider en vis Sikkerhed mod ydre Fjender, og indadtil bidrog det til, at Bønderne støttede og kontrollerede

*) Efter en Fortegnelse fra omkring 1770 — som dog »ikke er helt fuldstændig, da Krongodset og andre offentlige Ejendomme savnes, og for flere Dele af Landet, især paa Sjælland og i Jylland, savnes der tillige adskillige Hovedgaarde i privat Be-

hverandre. Det gav i visse Maader en økonomisk Fordel, da man kunde lade adskillige Arbejder, saasom Kvæggets Vogtning, udføre billigere i Fællesskab end hver for sig.... Men i Tidens Løb mistede det sin Berettigelse og blev i høj Grad skadeligt, navnlig fordi det hindrede Forandring og Fremskridt.... Saalænge Konjunkturerne vare saa slette, at der alligevel ikke kunde være Tale om Fremskridt, skadede Fællesskabet mindre, om det end baade havde sine økonomiske Ulemper, saasom de lange Veje og Jordernes Deling i mange smaa Agre, og sine moralske uheldige Sider, idet de evindelige Møder af By-mændene, der sammenkaldtes ved de mindste Anliggender, [Anledninger?] let førte til Svir og Drik. Da Prisen paa Landbrugsprodukter fra Midten af det 18de Aarhundrede gik opad, begyndte man snart at føle, hvor generende Fællesskabet var. Regjeringen indsaa tidlig dette, og, da det derhos var en Reform, om hvilken de Fleste, baade Modstandere og Venner af Bondefriheden, mødtes, var Ophævelsen af Fællesskabet det første, man greb til for at muliggjøre Landbrugets Fremgang«.

Men nu Stavnsbaandet, om hvilket vor Bog jo nærmest handler, hvad var dets Grund? og hvorledes blev det til? var det udelukkende eller nærmest et Foster af Gods-

siddelse«, — har Falbe-Hansen meddelt nogle Tal, af hvilke man ved en Smule Regning kommer til det Udslag, at af hvert Hundrede Bønder vare dengang

i Langeland.....	2.4	hovfrie,	97.6	hovbundne
i Lolland.....	7.8	— ,	92.2	—
i Sjælland.....	14.6	— ,	85.4	—
paa Falster.....	20.1	— ,	79.9	—
i det nordlige Nørrejylland.....	24.4	— ,	75.6	—
i Fyn.....	31.5	— ,	68.5	—
i det sydlige Nørrejylland.....	34.8	— ,	65.2	—

altsaa i hele »Kongeriget« (med Undtagelse af Bornholm), naar man seer bort fra de ovenfor nævnte mindre væsentlige Savn, 23.8 hovfrie, 76.2 hovbundne.

ejernes Egennytte og Herskesyge? Desværre! saa mange som vi ere, se vi alle paa vor egen Nytte, og alle føle vi mere eller mindre Driften hos os til at herske. Hvor kunde det da være andet, end at ogsaa Godsejerne maatte bukke under for disse Fristelser! Hverken Godsejernes Egennytte eller Magtbrynde vare dog de væsentligste og nærmeste Skabere af Stavnsbaandet.

I hele Europa, og ikke mindst i Danmark, sank Prisen paa alle Landmandens Frembringelser: Korn, Kjød, Smør o. s. v., i hele den første Halvdel af det 18de Hundrebaar, imedens Skatterne samtidig stege. Det daarlige Landbrug gav selv paa gode Jorder kun et Udbytte af fire Fold. Naar nu de jammerlige Priser kom til, vil det let forstaaes, at en Gaards Drift sjælden kunde give Overskud, men at der ofte maatte blive Underskud. »Bondejordernes Værdi var derfor ringe eller, rettere sagt, Jorden var nærmest værdiløs. . . . Det, der gav en Gaard Værdi, var dens Bygninger, Besætning, Inventarium og det enkelte Aars Udlæg til Pløjning, Saasæd m. m.« Derfor stod en Mængde Gaarde øde, fordi der var Ingen, som vilde overtage dem, selv om de slap for Indfæstning, og jævnlig var der ingen Godsejer, som vilde vedkjende sig dem, eller de søgte om at maatte blive frie for dem. De skulde jo nemlig indestaa for Skatterne af dem, og sade dog selv jævnlig kun daarlig i det. 1728 maatte det ligefrem forbydes Proprietærerne at opgive deres Gods og lade det tildømme Kongen, og mangan Godsejer »kom derved paa Randen af Ødelæggelse«. Da Vornedskabet blev hævet, udvandrede Bønderkarlene, eller de flyttede fra Landet ind i Kjøbstæderne, hvor Arbejdslønnen var højere, eller fra de mindre frugtbare Egne til de frugtbare. Men ingen Gaard maatte nedlægges, og hvorledes skulde man dog finde Fæster til den? Saa indførte man Stavnsbaandet. — Man har jævnlig ment, at Stavnsbaandet blev indført for Landmilitens Skyld, men Falbe-Hansen godtgjør (S. 8), »at det snarere var omvendt: at Landmiliten blev gjenindført for derved at faa Lejlighed til at

binde Bønderne til Godserne«. Under de daarlige Priser var jo Bondens Arbejdskraft, Hoveriet, saa nogenlunde al den Indtægt, Godsejeren havde af sit Gods. »Det blev et Livsspørgsmaal for Proprietæren, og det blev af Vigtighed for Kongen at holde Bønderne fast ved Godserne« (S. 7). Og, da det blev Lov, at »ingen Landsoldat maa sig andensteds nedsætte end paa det Gods, hvorfra han er udskreven, og hvor han er pligtig Gaard at antage«, saa kunde Godsejeren faa sine øde Gaarde besatte og ved det ubestemte Hoveri give sit Gods en Værdi, som det ellers savnede. Stavnsbaandet blev saaledes til Indtægt for Godsejerne, men først og fremmest blev det til Indtægt for Statskassen, der nu kunde faa sine Skatter ind. Men (S. 11) »Bønderne, der vare blevne bundne til et bestemt Gods, vare i Virkeligheden blevne næsten retløse over for dettes Ejer, og han fik det i sin Magt at exploitere deres Arbejde og Fortjeneste omtrent efter Godtbefindende«.

Lidt efter lidt stege Priserne. En af Grundene hertil var Toldloven af 1735, som forbød al Kornindførsel til Danmark og til hele det søndenfjældske Norge kun tillod Kornindførsel fra Danmark. Denne Lov gik ud over Kjøbstæderne, over Arbejderne og over alle de Borgere, som ikke avlede Korn, men for Landbrugerne var den selvfølgelig »et utvilvsomt Gode«, og — »mange af Datidens Nationaløkonomer vare desuden af den Mening, at høje Priser paa Fødemidler snarest vare til Gavn for Virksomheden i Byerne, fordi de tvang Arbejdsklassen til at arbejde flittigere for at kunne leve« (!). Regjeringen har altsaa »ingenlunde været ligegyldig overfor Landbrugets Interesser; den har tværtimod været ivrig for at hjælpe det ud over en kritisk Periode, og har dertil valgt Foranstaltninger, der efter Omstændighederne maa ansees for at have været skikkede til at naa, hvad der tilsigtedes. Særlig gjælder dette vistnok om Stavnsbaandet. Man kan indvende, at det var haardt og inhumant, at det var en aristokratisk, despotisk Foranstaltning, der trykkede det store Flertal for at hjælpe nogle Faa, ødelagde Bondestanden

for at hjælpe Landbruget, demoraliserede Bønderne og derved, om det end kunde hjælpe Landbruget ud over en kortvarig Vanskelighed, i Længden maatte være til Skade for Alle. Men paa den anden Side bør det . . . ikke over-sees, at Paalæggelsen af Stavnsbaandet var stemmende med Tidsaanden og med Datidens nationaløkonomiske Opfattelse«. »Det var et almindeligt Træk hos Datidens Statsmænd og Nationaløkonomer, at man saa mere paa den nationale Produktions og Rigdoms Størrelse end paa dens Fordeling, og at man ikke lagde synderlig Vægt paa den arbejdende Befolknings Vel, naar blot Landet, Staten, blev mægtig og rig. Man vilde fremme Landets Rigdom ved Regulering fra oven . . . Vilde Undersaatterne ikke arbejde hver paa den Plads, der var dem anvist af Staten, skulde de tvinges dertil. Det var denne Grundtanke, der gik igjennem Stavnsbaandet: ved dette var der givet enhver Bonde en bestemt Plads, et bestemt Virkefelt, og Husbonden skulde drive den dørske Bonde frem til flittigt Arbejde« (S. 15-16).

Landbruget gik virkelig ogsaa frem i Midten af forrige Hundrebaar: Foldudbyttet øgedes en Smule, mest dog paa Herregaardsmarkerne, mindre paa Bondejorderne, og det dyrkede Areal øgedes ved Rydning af Skov, Krat og Hede som ved Opdyrkning af Overdrev og Mose. Hertil kom, at ved Siden ad »Alsædsbruget« og »Græsmarksbruget« blev »Trevangsbruget« mere og mere almindeligt. Men Trevangsbruget betegnede et stort Fremskridt fra Alsædsbruget« (S. 30), og det i flere Henseender. Dog heller ikke herved blev man staaende, da Kornpriserne stege, da det kunde betale sig at øge Kornavlens, og man fik Evne til de stigende Omkostninger. Man pløjede Jorden flere Gange; man inddelte Marken i flere Skifter; man brugte Brak, man saaede Kløver og Raps, lagde Kartofler osv. Og alt dette inden 1770. »Monarkiets« Overskudsudførsel af Korn var i de elleve Aar 1730—40 kun 222,000 Tdr. aarlig, men »Kongerigets« Overskudsudførsel var i de ni Aar 1763—71 voxet til 268,000 Tdr. aarlig, og i

de tolv Aar 1774—85 til 525,000 Tdr. aarlig, uagtet Folketallet samtidig var steget fra 782,000 til 853,000. Rigtignok synes Udførslen af Kvæg at være aftaget noget, skjønt Udførslen af Heste og Svin synes at være tiltaget.

Men om end Stavnsbaandet derved, at Proprietærerne fik bedre Hold paa Folkene og bedre kunde tvinge dem til at arbejde, — »i den første Tid var til Gavn for Landbruget, saa blev det i Længden til Skade, da det gav Anledning til, at Hoveriet udvidedes over sine naturlige og berettigede Grænser, og at Landbruget bragtes i en skæv, uheldig Retning, nemlig at lægge ensidig Vægt paa Hovedgaardenes Dyrkning og forsømme Bondejorden« (S. 39). I de opadgaaende Tider toge Folk til at spekulere i Landejendomme, og mange Godser gik ved Salg fra »de gamle Slægter, som vare knyttede til Bønderne og til Opretholdelsen af de gamle Tilstande ved Traditionens og de patriarkalske Følelsers Baand« (S. 42). De kom i Haanden paa nye Ejere, som vilde gjøre Penge og derfor ikke alene slagtede Gaarde og Skove, men til det Yderste holdt paa alle sine Rettigheder. »Afgiften i Forbindelse med Hoveriydelsen var ofte sat saa høj, at Bonden altid var i Resistance og Gjæld til Godejeren, og denne kunde derfor sætte ham fra Gaarden, naar han vilde . . . Under en saadan Tilstand maatte Bonden synke ned i Haabløshed, Sløvhed og Raahed . . . Han havde ingen Interesse af at arbejde sin Jord op eller paa anden Maade forbedre sin Økonomi. Han forsømte Vedligeholdelsen af Gaardens Bygninger og Inventarium; kneb det lidt, bekymrede det ham ikke at fortære den Sæd, der var bestemt til Saasæd; blev Jorden ikke besat [besaaet?], gik det jo ud over Herremanden, der saa paa anden Maade maatte skaffe Underhold til sit Tvangstyende: Fæstebonden og hans Familie« (S. 44-45). — Tilstanden var dog langt fra ens alle Vegne: i Sjælland og paa Lolland-Falster var den værst; i Fyen og Jylland, som aldrig havde kjendt til Vornedskab, varede Stavnsbaandet for kort til at vise sig lige saa ødelæggende; »især om Fyen vides det, at Bonden paa de fleste Godser stod

sig ret godt« (S. 46), saa »den jammerlige Tilstand blandt Bønderne kan ikke have været saa almindelig udbredt, som man før har antaget« (S. 49); men Udviklingsgangen var alle Vegne følgende: »Det var Landbrugets kritiske Stillings under de nedadgaaende Priser, der gav Anledning til Stavnsbaandets Indførelse, og samtidig søgte Regjeringen at hjælpe Landbruget ved at øge dets Toldbeskyttelse. Kort efter begyndte Landvæsenets Tilstand kjendelig at bedres. Talrige Forbedringer fandt Sted, Prisen paa Landejendommene steg rask, og Regjeringen kunde indføre nye, ret betydelige Skatter, uden at Landbruget helt segnede under Trykket. Det kunde altsaa se ud, som om dens Foranstaltninger, særlig Stavnsbaandet, havde været overmaade vellykkede. Proprietærerne vare ligeledes vel fornøjede; de savnede kun Arbejdskraft; man kan da ikke undre sig over, at Regjeringen skærpede Stavnsbaandet. Men efterhaanden, som Proprietærerne lededes til i stigende Grad at exploitere Bondens Arbejdskraft, fremtraadte Brøstene ved Systemet i et grellere Lys; modstaaende Interesser rejste sig fra Kjøbstadsborgerne og Præsterne; den humane Følelse rejste sig mod dets Uretfærdighed; nu begyndte Kampen for og imod Stavnsbaandet, og den vedblev med stigende Hæftighed i næsten en Menneskealder, indtil den førte til Frihedens Sejr« (Sammendrag af S. 50-51).

Forfatteren viser nu Kampen her og andensteds mellem de ulige nationaløkonomiske Meninger: det saakaldte »merkantilistiske« System, det »liberalistisk-fysiokratiske« osv., den Kamp, der endelig førte til Stavnsbaandets Løsning ved Forordningen af 20de Juni 1788. »Det var dengang Danmark, der gik foran og viste Verden, hvorledes de moderne, liberale Ideer kunde gennemføres ved fredeligt Reformarbejde til Held og Lykke for Folket, til Styrke for Staten og Kongen. Danmark blev den fredelige Liberalismes Mønsterstat« (S. 61).

»Fæstesystemets og Godssystemets Grundtanke var, at Proprietærernes og Fæstebøndernes Interesser vare solidariske« (S. 45), idet de gjensidig maatte støtte hinanden.

Under Overgangen fra denne Samfundsordning til den nye var Stavnsbaandsløsningen det første afgjørende Skridt, thi ved den blev Principet: Individets Frihed og Selvansvarlighed, anerkjendt for den største af Landets Samfundsklasser. Den var tillige en Anerkjendelse af de humane Krav: af det enkelte Menneskes naturlige Ret, som hævdedes af Filosofien og Naturretten« (S. 62). Men foruden denne principielle Betydning havde Stavnsbaandsløsningen ogsaa en ren praktisk Betydning for Landboforholdene og for Landbruget. »Det var Stavnsbaandet, der holdt Landbosystemet sammen« (S. 63). Det var under dette, at Hoveriet var øget, Hovedgaardsmarkerne udvidede og forbedrede. Nu kom der »Kontraktsfrihed i Steden for Tvang«, og nu fulgte den ene Reform den anden.

Hoveriets Fastsættelse og Indskrænkning (i Almindelighed ved mindelige Foreninger, enkeltvis ved Kjendelser) og dets Afløsning. (1788 ydedes der Hoveri af 200,000 Tdr. Hartkorn, men 1807 kun af 80,000, og det et fast, bestemt, i Almindelighed langt læmpeligere Hoveri.)

Omordning af Hovedgaardenes Drift. Nu maatte de drives ved egne Tjenestefolk eller ved Husmænd (men, sagde den fynske Godsejer Lehn, »Ti Hovarbejdere udrette ikke saa meget som to lejede Arbejdere«). Derfor bleve især i Sjælland og Jylland, en Mængde Hovedgaarde udparcellerede eller delte.

Udskiftning af Fællesskab og Udflytning. Udskiftningen var jo vel begyndt en Menneskealder tidligere, men først nu fandt den ret Fremgang, saa i Løbet affemten Aar var det allermeste af Landet udskiftet, og i samme Tidsrum udflyttedes vel omkring en Femtedel af alle Landets Bøndergaarde. Nu begyndte Bønderne ogsaa at indføre Kobbelfrugtet, hvorved Udbyttet i høj Grad øgedes. »Udskiftningen og den dermed i Forbindelse staaende Udflytning var den af alle Landboreformerne, der havde den største umiddelbare og mest iøjnefaldende Indflydelse paa Landbrugets Forandring og Forbedring« (S. 72). »Seet

fra det praktiske Landbrugs Standpunkt var det Udskiftningen fuldt saa meget som Stavnsbaandets Løsning, der dannede Overgangen fra det gamle til det nye« (S. 77).

Selvejendoms Udbredelse. Godsejerne »havde mistet den tidligere Hoveiriindtægt, og de maatte nu se at faa en Pengeindtægt i Steden; men den letteste og simpleste Maade at skaffe sig en saadan paa, var at sælge Bøndergaardene«. (S. 79).

Viskulle kortelig gjengive Forfatterens Slutningsrække (S. 81): »Ved Stavnsbaandet [ø: Stavnsbaandsløsningen] mistede Herremanden sin Magt over Bonden; dermed mistede Hoveriet sin tidligere Karakter, og han blev nu tilbøjelig til at afløse eller formindske det. Da det reduceredes, mistede han sin væsentligste Indtægt af Bøndergodset; han maatte gjøre sig det indbringende paa anden Maade, og det kunde kun ske, naar der indførtes Reformer paa det. For at saadanne kunde gennemføres, maatte først og fremmest Jorderne udskiftes. Med Udskiftningen fulgte Indhegning og andre Forbedringer, og Salget til Selvejendom lettedes. Paa denne Maade fulgte Reformerne som Led i en Kæde, og det var, som det vil sees, Stavnsbaandsløsningen, der var Udgangspunktet«.

At det dyrkede Areal i høj Grad udvidedes, at Foldudbyttet af Sæden stadig øgedes, at det aarlige Høstudbytte omtrent fordobledes, at Tienden i Kærven lidt efter lidt afløstes, at Kornudførselen fordobledes, uagtet det indenlandske Forbrug voxede stærkt, at Produktpriserne stege og Landejendommenes Værdi voxede næsten til det tredobbelte, skulle vi endnu kun kortelig anføre. Men »kaster man et samlende Blik tilbage paa alle de Foranstaltninger, der foregik i vort Landbrug i de første tyve Aar, efter at Landboreformerne 1788 ret begyndte, vil man faa et Indtryk af en næsten overvældende Fremgang. . . Landmændene, der før havde været fattige og økonomisk trykkede, og det baade Godsejere og Bønder, følte nu, hvorledes Rigdommen vældede frem af Jorden« (S. 106). — Ved Siden ad Lyset gaaer dog Skyg-

gen: Jordejendommene kunde nu betale sig, der solgtes og købtes, men købtes tit uden Penge, og, saa vidt man kan skjønne, »skulde i Reformtidens atten Aar Prioritetsgælden være voxet til over det firedobbelte« (S. 114). Det var nu ikke Reformernes Skyld, men den menneskelige Skrøbeligheds, der ikke kunde modstaa Fristelsen ved de glimrende Udsigter.

— Der er visselig endnu mange Punkter i Forfatterens Skrift, som det vel var værd at dvæle ved, saaledes den frygtelige Kvægpest, der i Aarene 1745—81 gjentagne Gange hærgede Landet; Toldforordningen af 1797, der »paa Handelens Omraade er et lignende afgjørende Skridt fra Tvangsordningen til Frihedsordningen som Stavnsbaandet [o: Stavnsbaandsløsningen] er det for Landboforholdene og kunde som denne fortjene en Frihedsstøtte til Minde« (S. 61); Forandringerne og Forædlingen af Kreaturbestanden; Stigningen i alle Landejendommers Pris; Indførelsen af Brandforsikring baade for Kjøbstad- og Landejendomme (i Aarene 1761—1807 voxede Landejendommenes Forsikringssum fra 9 til 55 Mill. Rdl. Kurant); Folkemængdens Tilvæxt (i Aarene 1769—88 stod Folkemængden næsten stille, i Aarene 1787—1801 voxede den fra 840,045 til 925,680, altsaa med over ti af hvert Hundrede); Folkemængdens Fordeling i de enkelte Samfundslag (fra 1787 til 1801 blev Tallet af Godsejere og Gaardmænd næsten uforandret, medens paa Landet Tallet af Husmænd, Daglejere og Indsiddere med deres Husstand steg fra knap 145,000 til 276,000); og der var visselig endnu mange andre Forhold, man gjerne gad standse ved. Men vi ville slutte med den Bemærkning: at »Godsejerne havde stor Fordel af Landboreformerne; thi deres Indtægter voxede, og deres Ejendomme stege i Værdi i en fast utrolig Grad« (S. 149); »at Gaardmandsklassen vandt overordentlig meget ved dem, er utvivlsomt. Det er derimod urigtigt, naar Reformerne opfattes som ensidige i Gaardmandsstandens Interesse, som om der ved dem tilstodes Gaardmændene direkte, materielle Fordele paa de

andre Samfundsklassers Bekostning. Stavnsbaandsløsningen var til Gavn for hele Bondestanden, men det kan ikke kaldes en Gave til Bonden; det var hans naturlige Ret til personlig Frihed, som man tilbagegav ham, og som man med Urette havde taget fra ham« (S. 145). Men Husmændene! — »Husmænd med Jord, navnlig de, der som Selvejere kom i Besiddelse af en større Jordlod, vare i de fleste Tilfælde baade i økonomisk og social Henseende nogenlunde velstillede« (S. 134). Anderledes Husmændene uden Jord og Indsidderne, til hvem Huse opførtes, for at de skulde gjøre Pligtarbejde, o: et nyt Slags Hoveri. De vare — og ere — ilde stillede, især hvor de have Husene i Leje paa Opsigelse i Steden for Livsfæste, og det, hvad enten det er en Bonde eller en Herremand, de staa i Forhold til. »Det er en ny social Lagdannelse, der finder Sted« (S. 131), og »det maa erkjendes, at Landarbejdernes Kaar i Almindelighed kun blev forbedret lidet eller slet ikke i Reformperioden og den nærmeste Tid derefter« (S. 143). Først med 1848 indtraadte der nogen Forandring.

Det er dog en Glæde at læse om Reformbevægelserne for hundrede Aar siden; men nærværende Hundredaar har ogsaa sin Opgave. Det maatte gjerne, inden det gaaer til Hvile, tage sig af hele den store Arbejderklasse paa Land og i By med samme Alvor, Kraft og Kjærlighed, med samme Ro og Besindighed, som hin Tid tog sig af Bondestanden. Skulde det maaske allerede have født en ny Reventlow? — Vi kjende ham dog ikke, — men maatte han i saa Fald have den gamle Reventlows Held!

— Vi skulle vel ogsaa paavise Brøst hos Forfatteren. Nu — han kunde uden Skade have brugt en hel Del færre fremmede Ord (han skal dog have Tak, fordi han, rigtignok kun paa S. 15, bruger »Svinepest« for »Svine-difteritis«). Han kunde ogsaa uden Skade nu og da have vist lidt mere Omhu for Sproget og Korrekturen, lidt mere Agtelse for Sproglæren. Den værste Fejl ved hans Bog er dog den, at den kun er »1ste Del«, men ved selve Titlen lover

han os jo en 2den Del, og det samme gjør han paa mange af dens Sider. Vi ville da haabe, at dette Løfte maa blive indløst og — snart indløst.

11) **Richard Petersen.** *For hundrede Aar siden. Skizzer af Livet i Danmark 1788.* (Med et smukt Tittelbillede af Frihedsstøtten, set fra Vesterbro, og et lille Billede af Kronprins Frederik.) 176 S. lille Oktav.

Det er den fortjente Forfatter af »Henrik Steffens«, »Mathias Claudius« o. s. v., der har skænket os denne lille Bog. Da jeg første Gang fik fat i den, læste jeg den fra Ende til anden uden at puste; men det var galt, og det fraraader jeg mine Læsere. Naar der bliver rakt os en Samling smaa lyriske Digte, skal man heller ikke læse dem paa én Gang, men nogle i Dag og de andre de følgende Dage. Saaledes raader jeg til, at man skal tage de smaa Afsnit, hvori R. P.s Bog er delt, lidt efter lidt, og man vil visselig ikke fortryde at have gjort Bekjendtskab med noget af dem, om de end selvfølgelig ikke alle ere lige gode.

Det er, siger Forfatteren os, ikke hans Hensigt »at skildre hine Begivenheder, der saa ofte ere blevne fremstillede, men Hensigten er ligesom at mane hin Tid op af Graven og give et Billede af, hvordan det var at færdes blandt det danske Folk den Gang, det vil sige i Aaret 1788«. Og det gjør han med en livlig Pen, og gjør det saa meget paalideligere, som han jævnlig lader Tiden selv tale eller støtter sig paa Beretninger fra den nærmeste Eftertid. Man vil altsaa ikke finde meget Nyt i Bogen, men man vil finde samlet, hvad man ellers maatte søge spredt paa hundrede Steder, og finde det godt ordnet. Han siger videre: »Naar det nærværende Skrift ikke kalder sig et »Tidsbillede«, er det, fordi denne Benævnelse gjør større Fordringer, end Skriftet indløser. Det er kun

»Skizzer«, let henkastede Skildringer af Tilstande, Folkeliv, Aandsliv og Begivenheder i Mærkeåret 1788; det er smaa Vandringer, snart hist, snart her, som vi indbyde Læseren til.«

Vi skulle tillade os at følge ham paa disse »Vandringer« gennem Bogens otte Afsnit.

1) »Riget, Kongefamilien, Hæren og Flaaden« (S. 3-23). Med faa Ord skildrer han os de større Stater i Europa og vender sig saa til Danmark. Han skildrer os Kongen og Kronprinsen (og ved Hjælp af »Aftenposten« Samtidens Opfattelse af denne sidste), Enkedronningen og den øvrige kongelige Familie. — Vi fremføre det ikke som en Anke, men han er noget mindre usympatetisk over for Enkedronningen, Arveprinsen og Hertugen af Avgustenburg, end vi havde kunnet være. Saa kommer Statsraadet, Hofstaterne o. s. v., og endelig Hæren og Flaaden. I denne træffe vi Admiraler af adskillig Nationalitet, »kun ikke af tysk«, hvorimod »det tyske Element spillede endnu en betydelig Rolle« i Hæren. Af Generaler havde vi 54!

2) »Kjøbenhavn og dets Folkeliv« (S. 24-53). Efter en Tur i Frederiksberg Have fører han os ad »Pesthuset«, Broerne og Voldene ind i selve Byen, som den var inden den store Ildebrand 1795. Han gjør os opmærksomme paa Husenes Lavhed og Gadernes Urenlighed, viser os den stolte Fruekirke, som sank for Bombardementet 1807, og i Steden for hvilken vi fik »en sørgelig Vanskabning« *); viser os den stolte Nikolai Kirke med de mange dyrebare Minder for den kristne Menighed, men som 1795 nedbrændte sammen med Byen. Selvfølgelig kan han ikke tilbageholde det stille Suk: »Vore Forfædre vilde vist være blevne ilde berørte, om de havde kunnet se ind i Fremtiden og se, at trods alle Fremskridt ere vi dog endnu ikke komne videre, end at Nikolais Ruin er en

*) Han har dog glemt at meddele os Baggesens bidende Vittighed, at under Korset burde der staa: »Herunder hviler salig Frue Kirke«.

Brandstation og de døde stille Have et Slagtertorv.« For den Sag havde han dog gjerne kunnet tilbageholde det, da Stadens vise Fædre stadig have godtgjort, at de ere fuldstændig døde paa det Øre, som skulde høre paa en saadan Klage. Og han viser os omkring paa det store, stolte Kristiansborg, som dog knap oplevede halvanden Menneskealder, men allerede en Vinternat 1794 gik op i Luer. Glemmer heller ikke Folkelivet, som »var ganske anderledes broget end nu«, glemmer altsaa hverken Jøderne, Smaagaderne, Politiet, Visekjællingerne, »de røde og gule Soldater«, Matroserne eller disses stadige Forbundsfæller: Studenterne (»de sorte«).

3) »Dragter, Spasereture, Udflugter og Selskabsliv« (S. 54-78). Moderne vare lige saa ustadige og lige saa uklædelige som nu; Mændene gik med Paryk, og Kvinderne bare bag paa, ganske hemmelig (!), skjønt iøjnefaldende nok, »en Pude med Dynefjer i«. Det var spildt, alt, hvad »Aftenposten« prædikede. — Af alle Spasere-gange var »Kavallergangen« i Rosenborg Have den mest søgte, og i »Dyrehaven« maatte hver eneste Familie mindst én Gang om Sommeren. Middagsselskaberne vare mindre stive end tidligere, men i Aftenselskaberne vare alle optagne af Kortspil, Gnav eller Lotteri. Ja, for at spille Lotteri havde man da ikke nødvendig at gaa i Selskab, thi det store Statslotteri blev ugelig trukket (»Pest Orienten fik, og vi — vi fik Tallotteri!« sang P. A. Heiberg), og Lotterispillet endte da ikke saa sjælden med Slutteri, hvor en Gjældner for tre Mark om Ugen kunde holde sin Skyldner indesluttet, til han betalte.

4) »Universitet, Studenter, Præsteskab og Skoler« (S. 79-99). Universitetet fik en ny Fundats den 7de Maj 1788, men ellers var det temmelig dødt. Af Professorerne var der vel knap en eneste, som hævede sig over Middelmaadigheden, og de to unge Docenter Sneedorff og Rahbek vare noget nær de eneste, der kunde samle talrige Tilhørere. — Studenterne levede tildels af Ligbæring. — Biskop Balle var en troende Mand, og Tiden

havde stor Lyst til at sige sig løs fra Troen, men han var desuagtet højagtet og elsket paa Grund af hele sin Personlighed; Konfessionarius Bastholm var Tidens Modepræst, men var for længe siden »kommen ind paa Rationalismens Glidebane«; af Byens øvrige Præster vare de fleste højst ubetydelige*). »Den største religiøse Fest i hele Aaret var i Grunden Konfirmations-Søndag«, og om den som om det religiøse Liv i det hele faa vi lige saa sande som nedslaaende Meddelelser. Ved Skolevæsenet og ved Tidens faa »Blade« skulle vi ikke opholde os.

5) »Udflugt til Kjøbstad, Præstegaard og Bønder« (S. 100-24). Vi kjøre med en Bonde, som »Aftenposten« forestiller for os, og han kan vel nok gjælde som et Slags Repræsentant for hin Tids Bønder; men det vilde være Synd at sige, at han er synderlig fængslende. De mange Kroer lade vi ligge, men i Kjøbstaden bede vi, skjønt det er et sørgeligt Syn: de smaa Bindingsværkshuse ere for en stor Del straatækte, Handel og Skibsfart ligge ned; det kommer nu an paa, om Loven af 6te Juni 1788 om Kornhandelens Frigivelse kan gjenopvække dem fra de døde. Den samtidige Hennings siger bittert, men vistnok kun altfor sandt: »Kjøbstæderne ere nu intet andet end Boliger for Brændevinsbrændere, og Drikfældigheden tager Overhaand.« R. Petersen tilføjer: »Viborg havde 150 Brændevinskjedler men ikke én Handskemager eller Garver«. — Vi tage da atter paa Landet. Vi søge en Præstegaard, som vi dog ville haabe, er en Undtagelse blandt Tidens Præstegaarde; men af den samtidige Skildring (1788) udskrive vi kun et Par Sætninger, der kunne illustrere Prof. Steenstrups kjække Paastand, se S. 588... »Præsten førte mig ned i sit Studerekammer, der laa ved Siden ad Huggehuset. Der var just ikke hyggeligt: her stod en gammel rusten Bilæggerovn, en Rulle, en Sattel med Ridetøj hang under Loftet, og henne i en Krog laa

*) »Provst Schmidt« (S. 90, L. 13) er selvfølgelig en Skrivefejl for: Præsten Smith.

endelig en uordentlig Dyngge af Folianter . . . Han gjorde nu en Slags Undskyldning for Studerekammerets Udseende; hans Kone benyttede det til spæde Kalve, Lam, og til at nedlægge Kalkuner, Ænder, Gjæs og Smaahøns, hvoraf der endnu var Relikvier. . . . Af de mangehaande Erfaringer, indvundne paa Rejsen, skulle vi dog endnu medtage følgende Brudstykke: »Naar det var strenge eller raa Herskaber, kunde Bønderne have det meget ondt; de vare skyldige til »Hørighed og Lydighed«, som det hed, og en Del Godsejere havde [inden 1787] Hals- og Haandsret, saa disse to Ting tilsammen kunde nok berede Bonden megen Pine. Prygl var almindelig, desuden anvendtes stundom Fængsel, Halsjærn, Træhest og andre legemlige Straffe, ikke at tale om de onde og hundske Ord. Men det vilde være stor Uret at mene, at alle Bønder havde det saa. I mange Egne havde Bønderne det ret vel [godt], selv paa Sjælland, og der var ikke faa gode Herskaber«. — Dog, vi skulle ikke fortsætte; vi have allerede saa tidt haft Lejlighed til at omtale noget lignende.

6) »Digtere, Theater, Klubber og Tyskere« (S. 125-46). Med Digtere stod det smaat til: Ewald og Wessel vare døde, og den unge Baggesen var egentlig vor eneste virkelige Digter. Bedre stod det til med Theatret, for saa vidt som vi havde en Række ypperlige Skuespillere og Skuespillerinder; men Publikum var saa som saa og satte egentlig kun ret Pris paa Fjas samt paa de rørende tyske Komedier. Det vilde desuden hellere selv spille Komedie, end det vilde se god Komedie, og Privattheatrene blomstrede derfor. Men ogsaa Klubberne blomstrede til Ødelæggelse for Familielivet, og, var det end ikke ligefrem Drikfældighedens Tid, saa var det Drikkevisernes Tid, og Drikkeviserne vare noget nær den bedste Digtning, Tiden frembragte. — Og det var Tyskeriets Tid. Danmark har altid været oversvømmet af Tyskere, men sjælden har Tysken siddet saaledes til Højbords, næsten i alle Huse. Nu, det maa ikke glemmes, at der fandtes enkelte særlig udmærkede Mænd blandt Tyskerne: Bernstorff var jo en

saadan, og vi gjøre ikke Reventlowerne stor Uret, naar vi ogsaa kalde dem Tyskere, skjönt ærlig dansksindede. Klopstock, Schimmelmänn, Stolbergerne og mangfoldige andre maa det være mere end nok at have nævnet.

7) »Forskjellige Begivenheder i 1788« (S. 147-64). R. Petersen siger (S. 135): »Jo mindre Livet selv frembyder af stort — og det gjorde det ikke den Gang«... Han retter dog paa en Maade sig selv, idet han (S. 147) siger: »Naar man undtager Reformarbejderne, der kulminere i Stavnsbaandets Løsning, har Aaret 1788 ikke indtegnet sit Navn i den danske Histories Aarbøger med vidtrækkende Begivenheder«. Men det var jo ogsaa en Stordaad, der hæver Aaret højt over alle de foregaaende og efterfølgende, gjorde det til et Mærkeaar, der førte sit Jubelaar efter sig. Det øvrige Mindeværdige i Aaret indskrænker sig næsten til den ædle og snilrige Kommandørkaptejn Gerners Jordefærd den 2den Januar og saa den ottedages Svenskekrig. Om begge Dele er det nok værd at læse, men Kronprinsens Deltagelse i Krigen og hans Modtagelse ved Hjemkomsten som »Sejrherr« have vi jo allerede tidligere omtalt.

8) »Tidsaanden og Fremtidens Spirer« (S. 165-76). Det var en Gjæringstid, men den var i flere Henseender letsindig, og meget nydelseslysten var den. Hele Folket sang med Zetlitz:

»Mit Ønskes Maal er kun en kjølig Kjælder,
 Hvor Vinen ingen Skade ta'r,
 Et Fad, som fyldes atter, naar det hælder,
 Et Hus, som tætte Vægge har,
 Et roligt Sind, en Munterhed,
 ∴ Som følger mig til Gravens Bred.« ∴:

Og det var enigt med Rahbek i, at »Sandt Almenvæl, virkeligt Velleved, ægte og almeen Velstand, ædel Veltænkenhed og Velvillie (det er mange »Veller«!) og moralsk Forædling ere de Frugter, hvorpaa man skal kjende den Jord, der vædes af Oplysningens Væld«. Man raabte paa Oplysning, men — naar man undtager Balle, Revent-

lowerne og deres Jævninger — egentlig kun for at fremme Velstand og Velvære. Livets højeste Maal var at »forarbejde«, hvad man kaldte vor »Lyksalighed«. — Om Tidens »Kjæphest«: »Kokopper, Kartofler og en ny Humanitets-Religion«, skulle vi ikke tale; det besørgede Præsten i Rønnebæk og andre af Tidens Velærværdigheder saa godt, at vi kunne tie. — Men nu »Fremtidens Spirer«! Forfatteren gjør opmærksom paa, at i hin grødesvangre Stund groede Thorvaldsen, J. P. Mynster, Henrik Steffens, Tomasine Buntzen (o: Fru Gyllembourg), Kamma Rahbek, Brødrene Ørsted, Øhlenschlæger, og »flere« (ja, vi skulle nævne Sten Blicher). Den attenaarige Thorvaldsen var den ældste: han havde nylig vundet den lille Sølvmedaille; den femaarige Grundtvig var den yngste: han var dog gammel nok til, at han femti Aar senere godt kunde mindes Oczakows Belejring og fortælle os om den.

Vi skulle udskrive den lille Bogs Slutning, og dermed standse:

»Naar vi nu fra Aaret 1888 se tilbage over det svundne Sekel, da er det umuligt andet, end at de store og mærkelige Fremskridt paa næsten alle Omraader falde os i Øjne. For saa vidt er det altsaa med Tilfredsstillelse, vi kunne se tilbage. Dog er Stemningen nu vistnok langt mindre haabefuld, end den var for hundrede Aar siden. Dette ligger ikke blot i Fædrelandets nu udvortes saa trykkede Forhold, der nødvendig falde enhver Dansk tungt paa Sinde, men ogsaa i, at Folket ikke som dengang har kunnet samle sig i Enighed om store Fremtidsopgaver. Thi, naar alt kommer til alt, saa er det ikke blot det enkelte Menneske, der adles og løftes ved sit Arbejde, men det samme gjælder ogsaa et helt Folk«.

Maatte vi da, maatte vi endelig kunne finde en saadan Opgave og frejdig »samle« os om den!

12) **Johannes C. H. R. Steenstrup**, *Bonden og Universitetet. Nogle historiske Betragtninger i Anledning af Hundreedaars-Mindefesten den 20de Juni 1888.* 48 S. Oktav.

Forfatteren skulde holde Talen ved Universitetets Hundreedaarsfest for Stavnsbaandets Løsning. Det Æmne, han valgte, bragte ham til at foretage en Mængde Under-søgelse, men han indsaa snart, at han kun vilde kunne medtage en ringe Del af det vundne Udbytte i sin Tale. Saa udgav han det i denne lille Bog. (Selve Talen gjengav han »ordret« i »Dagbladet« for d. 21. Juni.)

Hans valgte Æmne var »Bondens Stilling til Universitetet igjennem de [sidste] henrundne hundrede Aar.«

I et samlet Tilbageblik siger han: »Vort danske Universitet har fra første Færd, eller dog i al Fald siden Reformationen, været et borgerligt Institut, rigt betænkt af Konger og støttet ved mange Gaver af Adel og Borgere; men, hvad Lærerkræfter og Studenter angaaer, væsentlig knyttet til Borger- og Bondestanden« (skulde mon ikke Gejstligheden kunne lægges til?) ... »Der var let og stor Mulighed for Almuen til, selv paa de Tider, da de tunge Baand hvilede paa Bonden, at bane sig Vej udover egen Stand gjennem Latinskolernes forholdsvis let traadte Trin; thi ogsaa paa dette Omraade viser der sig at have været mærkelig demokratiske Principper raadende i vort Samfund.« Og Adgangen blev virkelig nyttet. Han nævner os iblandt de berømteste fra den ældre Tid: »Hans Tavsens, Søn af Bondesmeden i Birkende, og Laaliken Nils Hemmingsen, hvis Fader var Bonde og Farbroderen Smed.« Fra en noget senere Tid nævner han os fire dygtige og berømte Mænd af Bondeæt, og han kunde gjerne have nævnet adskillige flere (ja, i en Anmærkning lægger han dog fem til, men hermed er Rækken ingenlunde udtømt, hvad han da heller ikke udgiver den for). Han siger: »Fra fattige Bønderfolk i Longberg ved Lemvig

stammede Kristen Sørensen Longberg*) (Longomontanus), denne udmærkede Astronom, som i fyrretyve Aar var matematisk Professor ved Universitetet (han døde 1647). En Fisker i Skagen var Fader til Lars Mortensen Seavenius, der var Professor i Theologi (fra 1635) og senere blev Sjællands Bisp. Af Bondeherkomst vare vist ogsaa Peder Gelstrup og Nils Pedersen Øreløse*). — »Det er ogsaa smukke og ypperlige Navne, der i det sidste Aarhundrede ere komne til Universitetet fra Bondestanden: Rasmus Nyerup, Rasmus Rask, Nils Matias Petersen, Rasmus Nielsen, Kristen Hermansen.« — Den nye Universitetsordning (af 1805) og den nye Latinskoleordning (af 1809) tillige med Bondens Arbejde paa at give de mange Landboreformer Livskraft, Krigene, trykkede Kornpriser, økonomiske Vanskeligheder osv., mindskede imidlertid meget kjendelig det Tal af Bondestanden, som søgte til Universitetet, men med den stigende Velstand, den voxende Oplysning og Læselyst (af hvilken de grundtvigske Folkehøjskoler have en væsentlig Fortjeneste), den stigende statsborgerlige Interesse osv., — er særlig i den sidste Snest Aar Tallet paa studerende Bønder sønner øget betydelig, og det især fra det vestlige Jylland. Og atter tæller Universitetet flere dygtige bondefødte Professorer; Forfatteren nævner: »Prof. theol. P. Madsen,

*) »Martinus Borupius« har endelig faaet sit rette danske Navn **Borup** efter i lange Tider stadig at være kaldt Borup. Mon ikke ogsaa »Christianus Severini Longomontanus« og »Nicolaus Petrus Avrilesius« skulde kunne naa den samme Ret? Der findes i Danmark ingen By, som hedder Longberg, og ingen, som hedder Ørløse (»Danske Atlas« mener rigtigt nok, at Lomborgs oprindelige Navn skulde have været Longberg). Kristen Sørensen **Lomborg** (hvem allerede Worm kalder »Longberg eller Lomborg«) var født i Kirkebyen Lomborg ved Lemvig, og Nils Pedersen **Arløse** var født i Byen Arløse (Førslev Sogn ved Næstved). — Mindes jeg ikke fejl, har allerede H. F. Rørdam et Sted gjort opmærksom herpaa; jeg vil ikke tale om, at jeg selv for tyve Aar siden har sagt det i mine »Fortællinger« II. 202.

Prof. juris H. Matzen, Prof. i Fysik C. Christiansen, Prof. i Plantefysiologi R. Pedersen.« Af Danmarks Præster i Aarene 1869-84 vare 81 Sønner af Bønder og 91 Sønner af Almueskolelærere; blandt 1307 Læger fandtes der 1872-85 derimod kun 30 Bondesønner og 24 Skolelærersønner; de øvrige Lærdomsfag ere endnu svagere repræsenterede.

»Saaledes er der utvivlsomt i Danmark en Adgang aabnet for alle dygtige Kræfter, selv om de maatte findes i fattige Hjem, til at kunne arbejde sig i Vejret. At der maa holdes Øje med, at det virkelig er de dygtigste, de mest brugbare Kræfter,» er naturligt. »Det maa være Universitetets Ønske, at Bondestanden, som ogsaa de andre Stænder, ville sende det de Sønner, som mest egne sig til Studeringer. Naturligvis sige Universitetets Lærere ikke: Send os de bedst begavede Børn! Det vilde være Hovmod at tro, at Begavelse kun viste sig i Forhold til Bog og Lærdom, som om Gud ikke lagde Geni i den arbejdende Haand eller Snille i det Blik, som skal bedømme Jordens, Sædens og Husdyrenes Egenskaber og Evner og fremme disse paa bedste Maade; det er jo netop det Skønne ved alt Arbejde, at der ikke findes det, Højt eller Lavt, Stort eller Ringe, som ikke et skabende Snille kan tildele ny Betydning og nyt Indhold. Nej, hvad Universitetet haaber, er, at der maa sendes det saadanne unge Mænd, som ere mest egnede til det studerende Kald« . . . Men »endnu i vore Dage ere Bondesønnerne saa stærkt repræsenterede i den danske Videnskabelighed, at der ogsaa heraf tør tages gode Løfter for Fremtiden.«

13) **H. Rasmussen.** (*Mindesmærket i Frederiksborg Slotshave for Statsministeren Christian Ditlev Frederik, Greve af Reventlow.* Beretning om dets Tilblivelse og Indvielse, udgiven af Forretningsudvalget i »Komiteen for

Grev Reventlow's Mindesmærke.« 61 S. stor Oktav. Med to smukke Lysttryk: af Grev Reventlow og af Mindesmærket.

Paa Opfordring af Overlærer H. Rasmussen i Helsingør, nu i Saxkjøbing, udstedte 45 Mænd i ulige Livsstillinger, mest dog Bønder, 1884 en Opfordring til at rejse et Mindesmærke for Bondestandens Velgører, Grev Chr. Reventlow. Indbydelsen vendte ikke tom tilbage: fra mange tusinde Mænd og Kvinder indkom der i større og mindre Bidrag 11,088 Kr. 75 Øre, og der var næppe det Sogn i »Kongeriget«, som ikke havde givet sin Skærv. Billedhugger Axel Pachts Skitse blev godkendt af Forretningsudvalget, og han udførte den i svensk Granit og Bronze. Indenrigsministeriet tillod, at Mindesmærket opstilledes i Frederiksborg Slosthavn, og Frederiksborg Amtsraad vedtog at modtage det og at borge for dets fremtidige Bevarelse. — Mindesmærket minder om Frihedsstøtten paa Vesterbro; paa Forsiden staaer Oplysningens Genius, der med sin løftede Fakkell i Haanden peger op mod Reventlows Basreliefportræt ovenover og med sin Fod træder paa det sønderbrudte Aag. Paa Bagsiden læses: »Statsminister Christian Ditlev Frederik Greve af Reventlow gennemførte, støttet af højsindede Fæller, Bondens Frigjørelse for Stavnsbaandet i Aaret 1788. En taknæmlig Efterslægt rejste ham dette Minde ved Hundredearsfesten 1888.« Paa de to Sider staaer der, paa den ene de smukke Verslinier:

»Frihedstræets unge Stamme gav han kraftig Rod;
Sand Oplysnings dybe Kilde grov han ved dets Fod«

og paa den anden de endnu smukkere:

»Vi skrive i *Sand*, hvad de Gamle led,
 Men i *Sten* hans Navn, som for Frihed stred.«

(Begge de sidste Indskrifter ere af Lærer S. Abrahamsen i Jersi). — Den 15de Avgust fandt den højtidelige Indvielse Sted i Overværelse af over to Tusinde Mænd og Kvinder fra By og Land, ja tildels fra fjærne Egne. Komiteens Formand, Overlærer H. Rasmussen, holdt Festtalen, og Amtmanden, Baron Wedell-Wedellsborg, modtog med Tak Gaven paa Amtsraadets og Amtets Vegne. Der blev

holdt endnu et Par Taler, men ved ingen af dem alle skulle vi her opholde os.*)

Men efter Bordet fandt der et Festmaaltid Sted, og ved dette oplæste Grev Chr. B. Reventlow et Brev fra Statsministerens Hustru til hendes Svigerinde, skrevet 15de Jan. 1785. Vi kunne ikke her meddele hele dette yndige Brev, men vi kunne ikke undlade ved et Par Uddrag at vise, hvorledes en ædel Mands ædle Hustru i en stor Stund tænker og skriver. Hun taler om sin Husbonde:

— — — »Hele Formiddagen er han i Rentekammeret, og næsten hver Eftermiddag sidder han fire Timer i en eller anden Kommission, snart i Finanskollegiet, nu i Bankdirektionen, i det grønlandske Handelskompagni, i Bjærgværksdirektoratet, i en Landbokommission for at gjøre Bønderne frie; han har ogsaa paa Rentekammerets Vegne haft at gjøre med Forandringerne i Militærvæsenet; . . . naar [han vender hjem,] vente endnu ofte fem fyldte Portoføljer paa ham.« — — — »Dog, jeg vil ikke knurre, vil hellere glad nyde det, der gives mig; maaske bliver der mig engang mere til Del; maaske bliver Forretningernes Byrde, som trykker min Mand, engang lettet eller fuldstændig afvættet; — det overlader jeg til ham, som leder alt efter sin Visdom og styrer vor egen Skjæbne, ikke mindre end Folkenes Skjæbne. En stor Trøst, en Tanke fuld af inderlig Glæde er det mig, at det ikke er Hofintriger, ikke unyttige Projekter, som beskæftige min Mand, men mange Familiers, maaske hele Bondestandens varige Vel her i Danmark, — at han søger at skaffe det ulykkelige Island al den Hjælp, det staaer i menneskelig Magt at give, at han ogsaa i Norge beforder mange Tusinde Menneskers Vel og skaffer dem Korn, at han ejer Evne og Villie til alt dette, at hans redelige Hensigter ikke blive

*) Uheldigvis indløb der et Par Fejl i Talerne (ligesom i Skriftets Indledningsord): Reventlow var ikke Formand for »den lille Landbokommission«; det var den dygtige og nidkjære Amtmand Henrik Levetzow; og det var ikke Christian men Ludvig Reventlow, der fremkaldte den lille Landbokommission (s. her foran S. 648). — Friheden var gennemført her i Danmark inden »den nye Tids voldsomme og blodige Gjennemførelse i Frankrig« (som i det tidligste kan regnes fra 1789) havde »dybt indviklet Evropa i Krige.«

hindrede ved noget, — i Sandhed, kjære Søster! skulde dette kunne ske uden det guddommelige Forsyns vise Raad? Og, naar jeg seer den Glæde, han ofte føler ved at være et Redskab for den guddommelige Naade; skulde jeg da ikke glæde mig? Kunde jeg være saa selvisk at bedrøves over, at han stifter en udbredt Nytte, at det engang skal hedde til ham: o, du fromme og tro Tjener, du har været tro over lidet, jeg vil sætte dig over meget! Og skulde jeg ikke lige saa gjerne ofre mine kjæreste Tilbøjeligheder til Ro og landlig Nydelse for ham, min Sjæls Elskede, som han selv har ofret dem for Pligten!« — — —

Ogsaa andre Toner lode sig høre. Vi tænke ikke nærmest paa, at Gaardejer J. Rasmussen fra Snertinge udbrød: »Vi elske dette Land og gaa paa med Liv og Lyst for at værne det og skaffe det en god og anerkendt Stilling;« vi tænke paa Oberstløjtnant Nielsen, der »uden at klinke eller skaale« sagde: »Vi maa ikke glemme de mest danske blandt vore Brødre, dem, som nu sidde i Udlændigheden og Elendigheden, dem, som uafadelig med Længsel se hen mod [det øvrige] Danmark. Medens *vi* kunne glæde os ved vore dejlige Fædrelandssange og tonevort ældgamle Flag, maa man hinsides Grænsen med Smærte savne disse og mange andre Goder; men mangan dansk Mand og Kvinde derovre er i Stilhed jordfæstet i det elskede Danebrog som Gravlin; det kan man dog ikke formene dem. — Vi ville trøste os med, at vi paa Valen saa ofte blandede Blod men Sønderjyden og saa ofte vædede Sønderjyllands Jord med vort Blod, hvorved Baandet mellem os knyttedes endnu stærkere. — Jeg kan med Sandhed vidne, at den menige Soldat altid har vist sig som en Helt; aldrig hørte man en Klage, naar han segnede i Kampen, eller en umandig Klynken paa Sygelejet. Allerede i den første Krig skrev den menige Mand sit Adelsbrev, saa vi midt under Vaabengnyet fik vort Frihedsbrev . . . Det er forunderligt nok, men det er sandt, at det er den danske Sønderjyde, der stadig styrker og trøster os; Sønderjyden er Surdejgen, der gjennemsyrrer os — og jeg maa sige, at vi vilde være nogle Usselrygge, om vi ikke kunde fastholde Haabet om Sønderjyllands Tilbagekomst, saalænge vore Brødre kunne det.« — — —

Vi ville slutte med følgende Sætning af Festkomiteens Formand: »Vi vide alle, hvilket Aag der trykkede den danske Bondestand i Slutningen af forrige Aarhundrede

. . . dog, lad os ikke glemme, at største Delen af det forkerte i hin Tids skadelige Indretninger mere skyldtes snævert Syn end ond Vilje; lad os, der nyde Frihedens Velsignelser, glemme den Uret, vore Fædre have lidt; lader os gjøre Mindestenens Ord til vore:

»Vi vil skrive i *Sand*, hvad de Gamle led,
Men i *Sten* hans Navn, som for Frihed stred!«

Tillæg til Side 612, Linie 9:

I en »Efterslæt« i »Historisk Tidsskrift« (6te Række I. 794-95) har A. D. Jørgensen senere godtgjort, at den »ukjendte Forfatter« til »Historisk Efterretning« osv. var Konferensraad A. B. Rothe.
